

BOLETIN

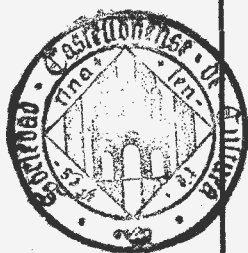
DE LA

Sociedad Castellonense de Cvltvra

▽ ▽ ▽

TOMO QUINTO

— 1924 —

CASTELLÓN

EST. TIP. DE HIJO DE J. ARMENGOT

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CVLTVRA

✧ Tomo V ✧ Año MCMXXIV ✧ Cuaderno II ✧

Els problemes arqueològics de la província de Castelló

La investigació arqueològica s'està realitzant a la península ibèrica amb gran activitat i, mercès a ella, avui comença d'ésser un dels territoris millor coneguts d'Europa. Existeixen ja diferents organitzacions que aprofiten quants indicis la casualitat o la investigació sistemàtica ofereixen per a l'estudi científic de les estacions que, per als temps sense escriptura, són el que els documents dels Arxius per a les èpoques posteriors. Així, l'Estat ha creat a Madrid la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats i la Comissió d'Investigacions paleontològiques i prehistòriques, a Barcelona l'Institut d'Estudis Catalans ha organitzat el Servei d'Investigacions arqueològiques, les Diputacions Basques subvencionen normalment les excavacions que organitza la Societat d'Estudis Bascs, els Museus Diocesans de Vich i de Solsona han organitzat, exemplarment, la investigació de llurs respectives comarques, a més de que en alguns llocs en que no hi ha encara organismes d'investigacions, alguns particulars benemèrits han estudiat per compte propi interessants estacions. A Portugal, el Museu Etnològic Portugués, és, des de fa molt temps, un model d'institució investigadora.

Mercès a aquests treballs avui podem reconstruir les línies generals de la evolució de les civilitzacions pre-romanes peninsulars i podem arribar a fixar en el mapa, no sols l'àrea d'aquelles

sinó fins els moviments de pobles que les desenrotllaren. Aixó no té més obstacle que la falta de dades en els territoris no explorats encara intensivament.¹

Un grup de problemes trascendentals, per trobar-se en ells la clau de molts altres, el formen les cultures que s'han desenrotllat en territoris a on s'han creuat diferents civilitzacions o que han servit de camí a moviments de pobles. Mentres aitals territoris no siguin ben explorats, moltes conclusions, fins essent exactes formulades per a altres llocs, no passaràn de meres hipòtesis de treball.

I un d'aitals territoris és precisament la província de Castelló, que des de antic ha sigut el pas obligat dels moviments de pobles que han seguit la costa oriental d'Espanya, aixís com el camí de sortida cap al mar o de penetració cap a l'interior, per el Baix Aragó seguint la línia de Morella, o per les estribacions orientals del sistema orogràfic ibèric (vall del Palància) mentres que els seus obstacles naturals, per exemple la Serra d'Espadà, han constituït freqüentment un lloc de etapa o una vera frontera dels moviments ètnics o culturals de que la província de Castelló ha sigut l'escenari.

Devem esperar lògicament que en el territori castellonenc, a part de les coses que puguin haver-se format en ell, de les que fins al present la Prehistòria no ens en ha donat encara testimoni, hi trobarem les extensions de les cultures veïnes o llurs enllaços. Pot, doncs, aquest territori servir per a emplenar moltes llacunes de la prehistòria peninsular i en realitat tot ço que s'ha descobert en els darrers anys ha vingut a aclarir no pocs problemes de geografia arqueològica i ètnica. Entre els territoris ja bastant coneguts de Catalunya, el Baix Aragó i el SE. d'Espa-

(1) Els resultats de caràcter general obtinguts en la sistematització del material peninsular poden veure's als nostres treballs: «La arqueologia pre-romana hispànica» (apèndix a la traducció de *Hispania* de Schulten, Barcelona, 1920) i «Ensayo de una reconstrucción de la etnología prehistórica de la península ibérica» (Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo, Santander 1922) i *L. Pericot*. La prehistòria de la península ibèrica (Barcelona, Col·lecció Minerva, 1925). Per a Catalunya especialment: *Bosch*, Prehistòria catalana (Barcelona, Enciclopedia catalana, 1919) i «Assaig de reconstitució de la etnologia de Catalunya». (Discurs de la R. Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 1922.) En tots aquest treballs es troba ordenada la bibliografia pertinent, que ens estalviarem de citar, excepte en cassos especials.

nya, la província de Castelló forma un pont per a unir les cultures de dits territoris que sols falta completar amb la exploració, començada ja en part, de la província de València.

Els descobriments castellonencs a que aludim han sigut molt freqüents en els darrers anys. Abans sols es coneixia la clàssica estació de la «Mola Murà» de Chert, donada a conèixer fa molt temps per Landerer, la col·lecció de destrals de pedra de senyora Vidua d'Alloza, de Castelló, formada pel seu espós D. Leandre Alloza i alguns materials recollits per D. Joaquim Peris, de Burriana, a part dels fragments de ceràmica ibèrica procedents del Mont Solaig a Bechí, existents al Museu Arqueològic Nacional i la placa de plom amb inscripció ibèrica trobada a Castelló i que fins al descobriment de la d'Alcoy ha restat la més extensa de les conegudes. Amb aitals materials era impossible intentar cap estudi de conjunt de la prehistòria castellonenca, ni tant sols senyalar la posició de dites ¹ troballes dintre del quadre general de la prehistòria de la península.

Avui, en canvi, pot començar-se de plantejar problemes qual solució arribarà evidentment en temps propers, doncs, merçès a l'activitat de particulars i corporacions, en poc temps ha augmentat notablement el contingut dels materials: D. J. J. Senent, en el temps que fou inspector de primera ensenyança de Castelló, recollí copioses notícies i va descobrir estacions notables entre elles les pintures de Morella (estudiades després pel senyor Hernández Pacheco) i varis poblats ibèrics, el senyor Roda, de Tirig, descobrí les primeres pintures rupestres de La Vallforja, havent-ne sortit més després amb ocasió de l'estudi que d'aquelles en feren la Comissió d'Investigacions paleontològiques i prehistòriques de Madrid (Obermaier i Wernert) i l'Institut d'Estudis Catalans de Barcelona devent-se a la missió d'aquest últim (Durán, Colominas, Pallarés) el descobriment i exploració de varies estacions eneolítiques. Els senyors Joaquim i Manuel Peris han augmentat després notablement llurs col·leccions i per fi vingueren els descobriments de Villarreal

(1) L'estat de la prehistòria castellonenca abans dels descobriments dels darrers anys pot veure's al capítol: «Reseña histórica del desenvolvimiento cultural y artístico» de D. R. Huguet a la p. 192 i seg. de la «Geografía general del Reino de Valencia». (Vol. de la Prov. de Castelló), editada per D. C. Sarthou Carreres (Barcelona, Martín, sense data).

i altres que per haver-se fet per entusiastes aficionats i ser patrocinats per la Societat Castellonenca de Cultura fan esperar grans aconeixements arqueològics a la província.

En les pàgines que segueixen intentarem esbossar els problemes que el material conegut avui planteja. Estem lluny de volguer escriure una prehistòria castellonenca i sols voldriem que el quadre que anem a dibuixar fos un programa de treball i que aviat calgui arreconar-lo perquè en ell no hi càpiguen les noves troballes.

I. EL PALEOLÍTIC: LES PINTURES RUPESTRES

(Vegis lámines I, II i III)

A la província es coneixen, per ara, els nuclis de la Valltorta ¹ i de Morella. ² Es indubtable que el maçís de muntanyes que voreja aquella per l' W. en deu contenir d'altres, cosa que permet sospitar-ho la distribució geogràfica de les estacions d'art rupestre semblant al de les estacions castellonenques: des del gran nucli del SE. d'Espanya (Minateda, Alpera, El Arabi a Yecia), les de Bicorp (València), juntament amb les de la província de Castelló, semblen els anells de la cadena que amb el temps unirà dits nuclis del SE. amb les del Baix Aragó (El Calapatà de Cretes, els Secans de Maçalió, la Vall del Charco del Agua Amarga d'Alcanyic) a través dels passos de Morella per una part i per l'altra a les del S. de Catalunya, de les quals les de Cogul eren fa quelques anys un fenomen aïllat. Amb les darres troballes, però, es pot sospitar que l'art rupestre es propagà fins allí al llarg dels maciços que vorejen la costa, en els quals els primers rastres s'hi han trobat ja (Cabra Feixet al Perelló, els barrancs de Vandellós i de Tivissa), ço que degué succeir a través de les serres de Prades, el Montsant i la Llena.

(1) *Obermaier-Wernet*. Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón). (Memorias de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas. Madrid, 1919).

A. *Durán i Sanpere*. Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta (província de Castelló). Les pintures rupestres (Anuari del Institut d'Estudis Catalans, VI, 1915-20, p. 444 i seg.).

(2) *E. Hernández Pacheco*. Estudios de arte prehistórico. Prospección de las pinturas rupestres de Morella la Vella. (Notas de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas, n.º 16. Madrid, 1918).

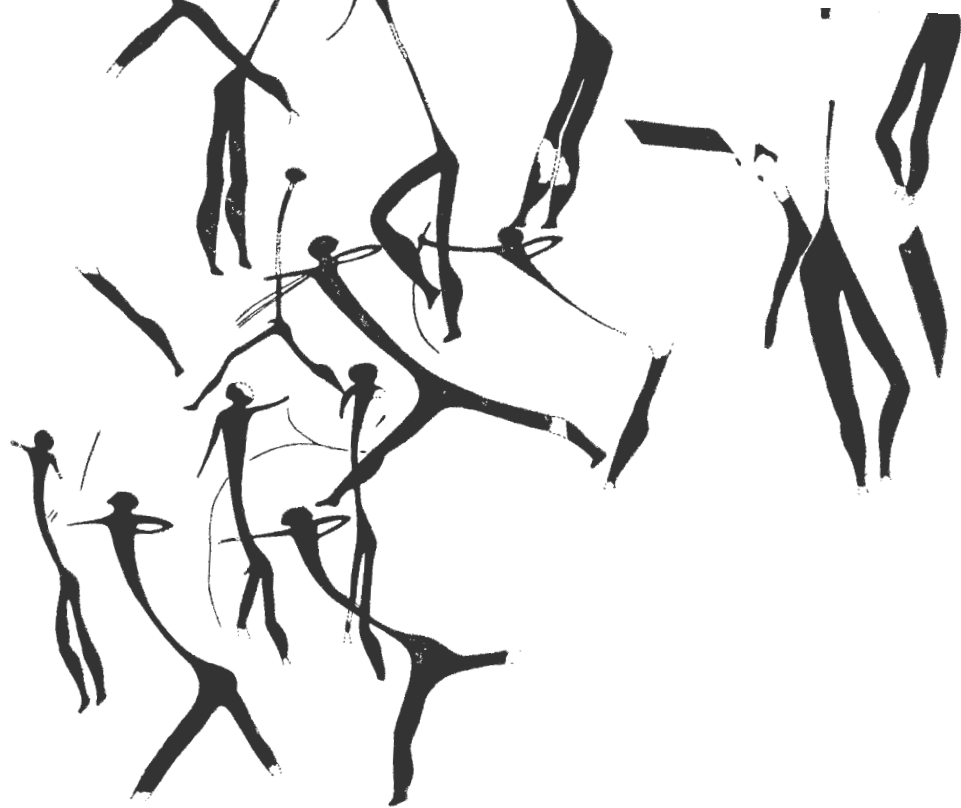

LÁMINA I.—LA VALLTORTA. *Figures humanes de la cova del Civil.*

Resten encara per trobar a tot el territori oriental de la Península les estacions d'habitació i de sepultura dels homes de l'art rupestre del paleolític, l'únic que s'ha trobat fins ara a la província de Castelló.

Els intents de portar algunes de les pintures de Morella i fins de la Valltorta al neolític no han donat resultat després de l'estudi de la cronologia de les darreres per Obermaier i de l'estudi de les fases de Minateda (Albacete) per Breuil,¹ ço que, a més d'alguns indicis de fauna quaternaria en l'art de l'Est d'Espanya (elx a varies localitats, un possible ren a Minateda), ha mostrat l'ambient cultural paleolític que revela l'art rupestre (Obermaier), aixís com que l'E. i S. d'Espanya, malgrat la llur personalitat ben peculiar, va passar per fases paral·leles estilísticament a les de l'art cantàbric. La presència d'estacions neolítiques (millor dit, eneolítiques) en alguna de les coves amb art rupestre de la Valltorta no prova res, doncs aitals jaciments no es troben en relació directa amb les pintures i per altra part del temps de dites estacions eneolítiques es coneix l'art esquemàtic datat avui amb seguretat als moments finals del neolític i sobre tot al eneolític, art esquemàtic que es ben diferent del naturalista i impresionista de la Valltorta i Morella.

De les darreres fases, esquemàtiques, del desenvolupament del art rupestre res se n'ha trobat encara a Castelló; emperó es pot suposar que deuen existir i que el trobar-les es sols qüestió de temps i de recerques, doncs a tots els nuclis d'art rupestre veïns s'hi troben: a les serres límits entre València i Alacant, segons ens comunicà Don J. J. Senent, se n'han descobert quelques localitats encara no estudiades, al veï Baix Aragó se'n troben al Barranc del Calapatà (Mas de l'Abogat i altres) amb estilitzacions humanes pintades i gravades i el mateix succeix a Catalunya, on al grup del S. hi han pintures esquemàtiques² al Perelló (Cova dels Calobres), a Benifallet (Cova de Culla al Barranc de Cardó), a Tivissa (Cova del Pi al Barranc de la Font Vilella), i a la mateixa roca de Cogul (cacera d'un cèrvol), coneixent-se a més gravats al Mas Llorç, al barranc de Cogul (en altres roques diferents de la esmentada) i a varies localitats del N. de Cata-

(1) *H. Breuil*, Les roches peintes de Minateda (L'Anthropologie, 1920).

(2) Inèdites la major part. La bibliografia de les publicades vegi's als nostres treballs generals citats abans.

lunya (les dos roques de Capmany i la llosa de tapa de la galleria coberta del Barranc d'Espolla, totes a la província de Girona).

L'art rupestre amb les seves diferents etapes paleolítiques i neolítiques mostra que tota la regió oriental d'Espanya estigué ocupada per les tribus capsianes, les quals des d'el paleolític superior, constituïren la població de la major part de la península (excepte el N. de la mateixa). La llur persistència als mateixos llocs del paleolític als temps següents sembla comprovar-la l'art estilitzat i aquest és a més, el pont que, en defecte d'altres troballes, (que ens falten en absolut a casi tota Espanya, excepte a la zona N. ocupada per la cultura protoneolítica del «asturià») uneix les civilitzacions de la antiga edat de la pedra amb les del neolític avançat.

II. ELS PERÍODES INTERMITJOS ENTRE EL PALEOLÍTIC I LA FI DEL NEOLÍTIC

Seria quelcom molt important el descobriment d'estacions de dits períodes intermitjos. Amb elles podríem aclarir potser per una part els moviments del pobles capsians, que es degueren realitzar ja en l'epipaleolític i que per força partiren del Noroest d'Espanya portant la cultura capsiana fins al N. de França i fins Bèlgica (on rebé el nom de «Tardenoisiana») i infiltrant-se en altres regions més llunyanes, mentres per altra part les estacions de dits períodes ens podrien il·lustrar sobre la formació de les civilitzacions neolítiques i, al E. de la península, dir-nos com els pobles supervivents de l'antiga cultura capsiana es barrejaren amb els nous de la civilització que anomenem «d'Almeria».

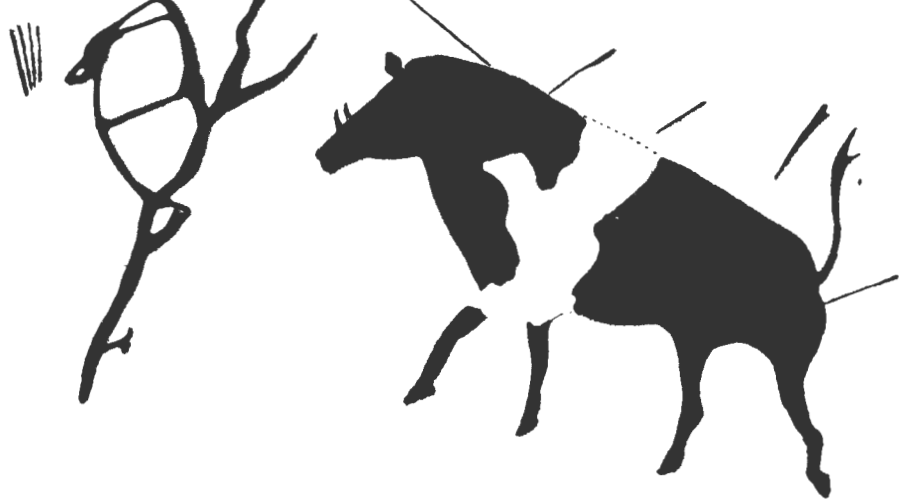
III. LES CULTURES DEL NEOLÍTIC FINAL I DEL ENEOLÍTIC

Cap al fi del neolític avançat sembla haver-se format pels pobles derivats del de la civilització capsiana en tota la part central de la península la cultura que anomenem central o de les coves, per ser elles les principals estacions que s'en coneixen.

Boletín de la S. C. de Cultura

Tomo V

LAMINA II. LA VALITORIA. *Escena de cacería del porc senglar a la cova del Mas de Josep (C. 1).*

DMP. HIJO DE J. ARMENGOT. — CASTELLÓN

El més típic d'aital cultura es la ceràmica ricament decorada amb incisions i amb relleus, aixís com la pobresa del material lític, que sols es torna quelcom més variat i ric al plé eneolític. Sembla que les tribus de dita cultura de les coves, després d'haver deixat l'antic nomadisme caçador del paleolític, es convertiren en pastors i agricultors rudimentaris, vivint pacíficament a les muntanyes que des de antic els servien de refugi. El poble en qüestió s'estengué per Catalunya fins a tocar les valls pirenenques, pel S. ocupà casi tota Andalusia i per l'E. tocà al mar fins un temps bastant avançat.

Al neolític final apareix a la zona litoral del SE. a la provincia d'Almeria, amb un «hinterland» poc extens, una nova cultura, introduïda segurament per un nou poble: la que anomenem d'Almeria, contrastant amb la de les coves sobre tot en la ceràmica que román sense decorar en sa major part fins en aquells períodes en que el contacte amb la cultura de les coves hi introduí les decoracions de la terrissa d'aquesta. Per altra part, i aixó es un altre contrast, desseguida es nota a la cultura d'Almeria una gran abundancia d'objectes de sílex, quals tipus a les fases eneolítiques evolucionen ràpidament formant-se sobre tot els de les puntes de sagetes triangulars amb espiga i aletes o romboïdals amb diferents variants. També la manera de viure de les gentes d'Almeria ofereix grans diferencies respecte de la cultura central: aquelles viuen en poblats fortificats, en nuclis d'habitació que presuposen una organització social més complerta, essent des de que apareixen ja agricultors més avançats que els homes de la cultura central i desenrotllant desseguida la metallurgia del coure, a qual explotació es degué probablement el gran increment que prengué desseguida la cultura d'Almeria, aixís com potser per a buscar nous jaciments de metall empenqué la gran expansió que aviat s'observa per la península. En ella la cultura d'Almeria s'anexiona des de l'eneolític inicial, no sols els territoris veïns del S. i SE. (les provincies de Màlaga i Granada, Murcia, Albacete, Alacant), sinó tota la costa oriental fins a Catalunya i el Baix Aragó.

LA EXTENSIÓ DE LA CULTURA D'ALMERIA PER L'E. DE LA PENÍNSULA

La primera de les extensions septentrionals de la cultura d'Almeria fou probablement la que arribà fins a Catalunya, a on un grup molt nutrit de sepultures (fosses, cistes de pedra diferents de les megalítiques) de les que cada dia se'n coneixen més (Vilassar, Vich, varies de la comarca de Solsona, Bigas, Bruch, La Moguda, Caldes de Montbuy, Barcelona, Sant Joan Despí, Les Borjes d'Urgell, La Llacuna, Santa Coloma de Queralt, Mora, Alcanar, etc.) ha revelat una civilització molt semblant a a la dels sepulcres del eneolític inicial d'Almeria (sepulcres de Puerto Blanco, La Perneria, etc.) civilització que contrasta notablement amb l'altra del país al eneolític inicial, la de les coves amb ceràmica amb relleus: comparis, per exemple el material de dits sepulcres amb el de la Cova del Foric d'Os de Balaguer.

Després s'ha anat trobant la continuació de la civilització d'Almeria al plé eneolític (Coves Fonda de Salamó, d'Escornalbou i de Sitjes) i s'ha observat que mentres al eneolític inicial assolí la línia Vilassar-Vich-Solsona, arribant amb aixó a la seva màxima extensió, al plé eneolític el descens des de les valls pirenenques de la cultura dels sepulcres megalítics que avui anomenem pirenenca (i que es una de les més característiques de la península a dit període) arribant fins a la línia Barcelona-Manresa-Montsech, feu retrocedir la cultura d'Almeria, reduint-la al S. de Catalunya. Per altra part aquesta, al plé eneolític, a Catalunya no ofereix ja la puresa del grau immediatament anterior, sinó que tot i conservant els seus principals caràcters almerians, sembla haver-sofert una certa influència de la cultura de les coves o haver-se barrejat amb ella, ço que es reconeix en la presència de quelques decoracions en relleu en la ceràmica, decoracions, emperò, que no abunden tant com a la ceràmica de la cultura contemporània de les coves de la província de Lleida (comparis per exemple el material de Salamó, d'Escornalbou, de Sitjes i de les coves de Montserrat amb el de la cova de Joan d'Os de Tartareu), Aquesta barreja de cultures ja veurem com té un extraordinari interès etnològic i cultural, en relació amb la província de Castelló i amb els temps posteriors.

LÁMINA III.—LA VALLTORTA. *Figura d'arquer de La Saltadora* ($\frac{1}{2}$).—*Figura humana amb barba de La Saltadora* ($\frac{1}{2}$).

Un altre nucli de la cultura d'Almeria fou reconegut al Baix Aragó (sepulcres del Canyaret de Calaceit, de Vallderoures, estacions amb sílex de Maçalió, Penyarroja, etc., troballes soltes de puntes de sageta de sílex de tipus almerians de diferents localitats, coves del Subidor i de la Caraza i altres estacions d'Albatala del Arzobispo). Aquest grup pertanyent, segons sembla, al plé eneolític, contra el que succeeix al plé eneolític del S. de Catalunya es mostra relativament pur, amb ceràmica casi sempre sense decoració i puntes de sageta dels tipus almerians clàssics.¹

LA CULTURA D'ALMERIA A LA PROVINCIA DE CASTELLÓ

Quan encara no es coneixien els territoris intermitjos de les províncies de Castelló i València semblava aventurat parlar d'extensions de la cultura d'Almeria fins tant lluny, sobre tot si a

tal extensió se li volia atribuir una valua etnològica. Però en descobrir se a Valltorta nombroses es-

Fig. 1.-VALLTORTA.-Punxons de la cova eneolítica del barranc de la Rabosa. (1/2)

ques, els planells i les coves², es començà de tenir l'enllaç amb els nuclis propis de la província d'Almeria i els ulteriors descobriments no han fet sinó demostrar palpablement que també la plana de Castelló i els llocs veïns vegeren florir un dels centres més típics d'aquesta cultura. Tal es el significat de la cova de la Seda

(1) Per al Baix Aragó a més de treballs anteriors vegi's el de conjunt, Bosch «Notes de Prehistòria aragonesa» (Butlletí de la Associació catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria, I, 1923.)

(2) M. Pallarés, «Exploració dels jaciments prehistòrics de la Valltorta.» (Anuari del Institut d'Estudis catalans, VI. 1915-20, p. 454 i seg.).

(Castelló)¹ explorada darrerament pel Sr. Esteve que s'agrupa amb les coves de la Valltorta (Cova de l'Estaró, Cova gran del Puntal, Cova del Barranc de la Rabosa, Cova de Pipa, Cova del Trenc), dels restes de poblament novament descoberts pels senyors

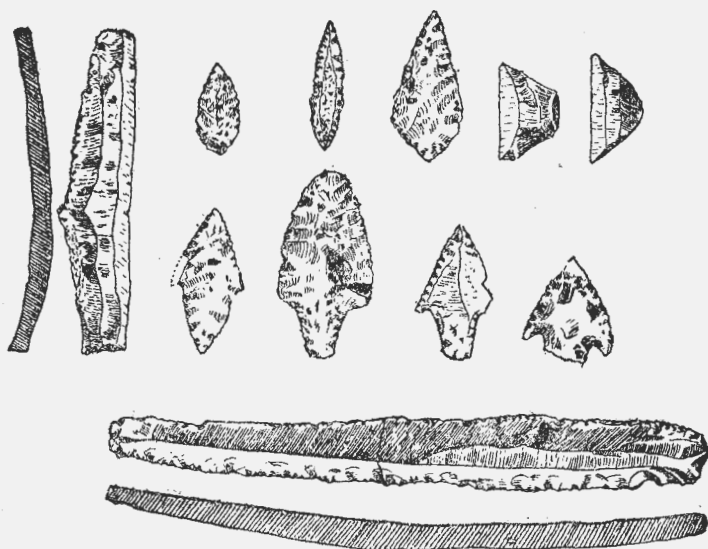

Fig. 2. VALLTORTA.-Mobiliari lític de la Cova del Barranc de la Rabosa ($1/2$)

Esteve i Porcar, de El Castellet, Les Serretes i La Madalena (Castelló), Tossal de les Forques (Borriol), Agulles de Santa Agueda (Cabanes), El Cigalero (Benicasi), dels sepulcres de Filomena (Villarreal)² i dels que probablement existeixen a Almazora. (Vegis les figs. 1 a 3).

Després d'això semblen poder-se incorporar a la mateixa civilització les nombroses «moles» amb troballes de sílex i cerà-

(1) Devem a la amabilitat dels Srs. Francesc Esteve Gàlvez, Vicens Sós Baynat, Joan Porcar i d'alguns altres bons amics de Castelló aixís com de Don Joan Nebot de Villarreal l'haver pogut estudiar les darreres troballes, la major part inèdites encara, aixís com abans el Sr. Senent ens havia volgut tenir al corrent constantment de les seves troballes i investigacions

(2) V. Sós Baynat. «Una estación prehistórica en Villarreal. Informe resumido». (Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, III, 1922, pág. 394 i seg., IV, 1923, pág. 99 i seg. V, 1924, págs. 49 i 50).

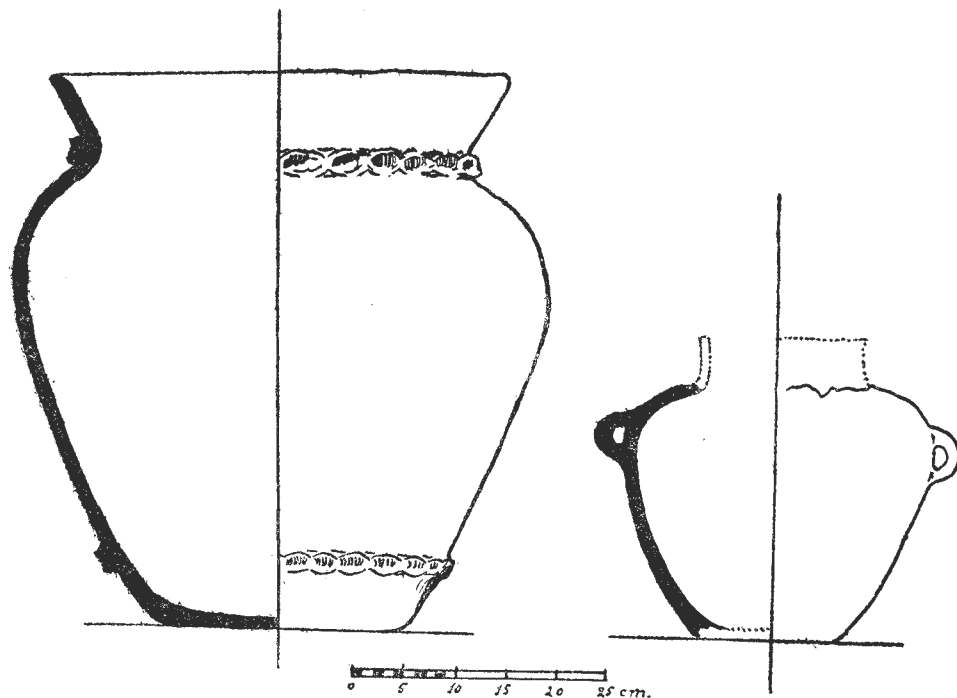

LÁMINA IV. —LA VALLTORTA. *Cerámica de la cova del Barranc de la Rabosa.*

mica que tant abunden segons sembla a totes les serres que voregen la Plana i que s'alcen pels passos de Morella vers el Baix

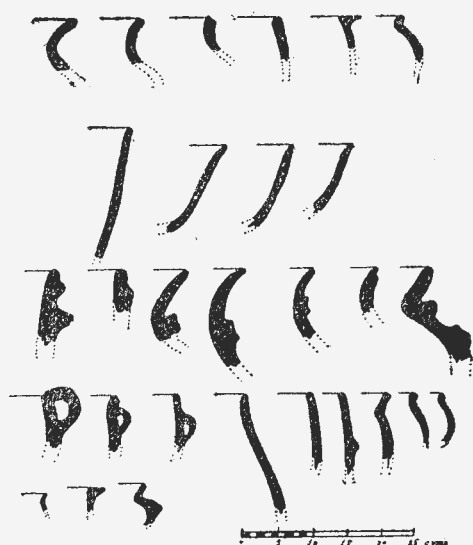

Fig. 3. VALLTORTA.-Taula de formes de la ceràmica de la Cova del Barranc de la Rabosa

Aragó i fins a la serra d'Irta. Entre elles cal posar la «Mola Murà de Chert». ¹ A més d'aquesta se'n coneixen varies que ens han fet conèixer els Srs. Senent, Pallarés i M. Peris: Una enfront de Lluçena del Cid (Les Fleixes), una altra a Vistabella (El Marinet), al N. W. de la província les de Albocàcer (El Puig), Morella (La Mola de Morella la Vella), i Corachar, que donen l'enllaç amb la part llevant del Baix Aragó (Penyarroja), a les serres d'Irta, Miravet (material a la col·lecció de D. Manuel Peris). ²

També cal agrupar amb aitals «moles» els «planells» de la Valltorta (El Puntal, La Rompuda, La Bastida, La Maelleta, Bosc de la Font, Plà de la Serreta, Calçaes del Matà). ³. (Vegis la fig. 4 i les lámines IV i V, números 1, 2, 3 4, i 5.)

En realitat les «moles» no son més que poblats fortificats de la cultura d'Almeria que s'aixecaven en cims alts i aprofitant els acantilats, fruit de la especial configuració geològica de les serres de la regió, tancant-se, per a la defensa, la part accessible amb tosques muralles fetes amb grans blocs de pedra sense tre-

(1) *Landerer*. «El Maestrazgo en los tiempos prehistóricos». (La Ilustración Española y Americana, 1880, II, pág. 402 i seg.). Vegi's també Huguet, Lloc citat de la Geografia de Castelló, pág. 195.

(2) Vegi's *Bosch*. «Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i Regne de València». (Anuari del Institut d'Estudis Catalans, VI, 1915-20, pág. 463 i seg.).

(3) *Pallarés*. Lloc citat.

ballar. Encara no coneixem la disposició interior de tals recintes fortificats, doncs mai han sigut excavats metòdicament.

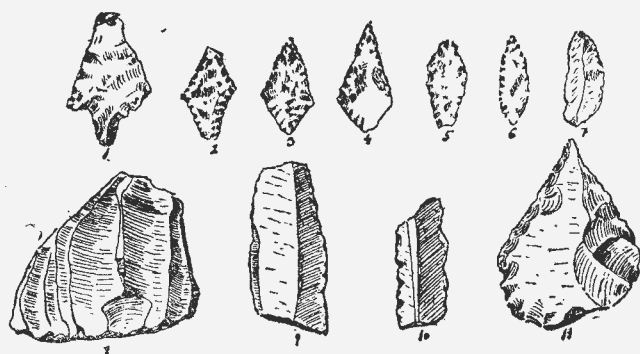

Fig. 4. VALLTORTA.-Mobiliari lític dels Planells (1/2)

A més de les es-ta-cions acaben de completar la llista de les troballes neolí-tiques i eneolí-tiques les destrals i alguns al-

tres objectes que es guarden a diferents col·leccions sense que constin les circumstàncies de les troballes. El contingent més important és el de la col·lecció formada per D. Leandre Alloza, conservada actualment per la seva vidua a Castelló i que té destrals de Morella, Vallibona, Santa Madalena, Sant Jordi, Chert, i d'alguns altres llocs de la província desconeguts per haver-se perdut les etiquetes. ¹ El Sr. Senent en posseeix de Chiva de Morella (d'a on en té també alguns sílex atípics i una punta de sageta del mateix material), Olocau del Rey, Tinenza, Corachar, Ares del Mestre, Benasal, Llcena del Cid i de les muntanyes entre Penyagolosa i Llcena, les de la última procedència de fibrolita. Al Museu d'Historia Natural del Institut de Castelló n'hi em vist, recollides pel antic Professor de la matèria a Castelló D. Antimo Boscá, procedents de Morella, i Coves de Vinromá, a més d'algunes sense procedència que potser son també de la província. El Museu de Barcelona en té alguns de Corachar, recollides per D. Maties Pallarés; al Museu Antropològic Nacional de Madrid n'hi han set, sense més procedència que la província, de l'antiga col·lecció Rotondo i al Museu Nacional de Ciències Naturals de Madrid dugues de la Mola de Miró (Morella).

Aquestes destrals, a part de les que hem anomenat de fibroli-

(1) Vegl's la referència del Sr. Huguet a la pág. 192 del volum citat de la Geografia de Castelló.

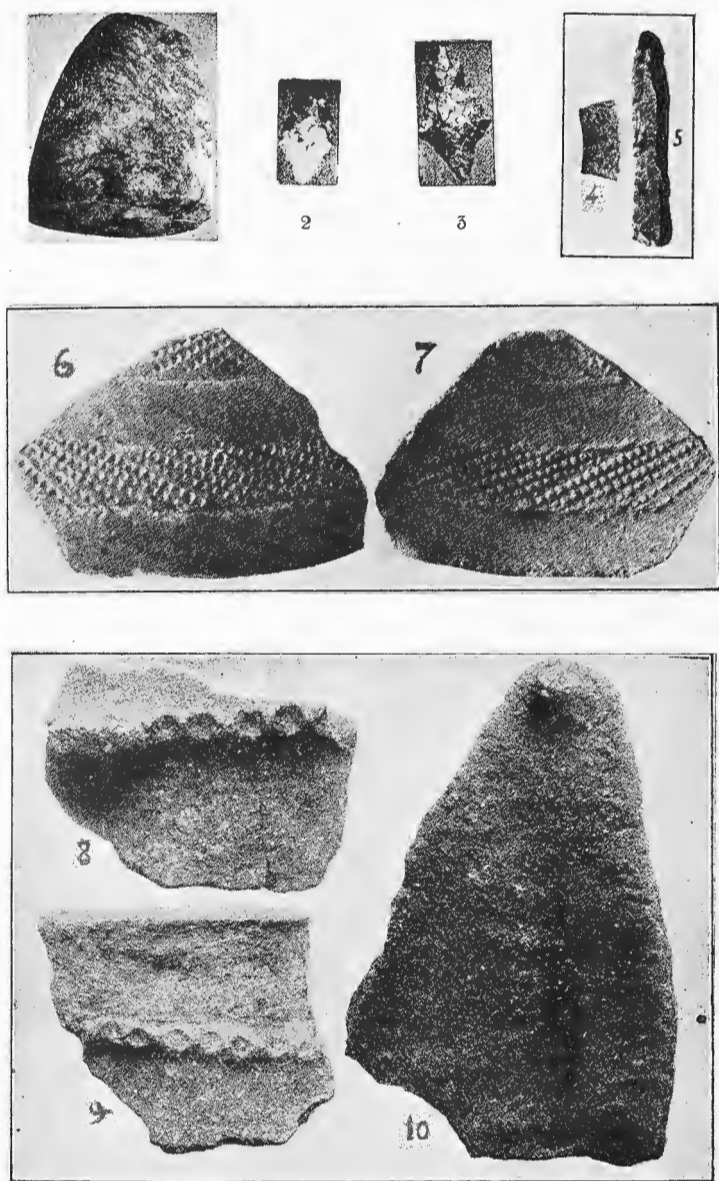

LÁMINA V. - Miravet. 1) Destral de fibrolita.-2 i 3) Puntetes de sageta.-4 i 5) Ganyiv i fragment de braçalet de pedra.-6 i 7) Fragments de ceràmica del vas campaniforme de Filomena (Villarreal).-8, 9 i 10) Fragments de ceràmica del Grau de Castelló.

ta, solen ser de materials usuals: basalt, calça, diabasa, pissarra, no oferint grans particularitats i sobre tot gran puliment, cosa que entra de plé dintre dels tipus de les destrals almerianes, les quals, a excepció de les de fibrolita (que per altra part hi solen abundar) i algunes altres ben polides trobades generalment en sepultures, solen ser molt poc interessants.

S'ha parlat de dolmens a la província de Castelló,¹ però la descripció que se n'ha fet no autoritza per a pendre en consideració aitals notícies.

Els caràcters essencials de la cultura almeriana a Castelló, semblen ser abans que tot l'extraordinària abundància dels objectes de sílex particularment de les puntes de sageta de tipus idèntics als del SE. d'Espanya: triangulars amb espiga, romboidals o de forma de «losange», amb variants que venen a ser una mena de tipus intermitjos entre ambdues, consistents en un cas en tenir un pedúncul molt ample per la part que s'inserta en el cós de la punta, de manera que tota ella ve a semblar un rombe amb una lleugera escotadura per sota dels anguls laterals, mentres que en un altre cas la punta de tipus romboidal pert els anguls laterals i resulta de contorns curvilinis de manera que sembla una fulla de llaurer o adquireix una silueta cordiforme.

Una altra característica es la ceràmica sense decoració amb la superfície molt pulimentada i de color groguenc o groguenrogenc i taques més o menys negreses per efectes de la cocció desigual. A més és també característic als sepulcres castellonencs, com als del Baix Aragó i de Catalunya de la mateixa cultura, la abundància de peces de collar d'ós, de pedra i de molusc.

Altres fenòmens encaixen també perfectament dintre del marc de la cultura d'Almeria; són els microlíts geomètrics que es troben de quan en quan i que poden comparar-se, per una part, amb els de les estacions del SE. i per l'altra, amb els dels sepulcres catalans, aixís com la ceràmica del vas campaniforme, de la qual apareixen nombroses variants als sepulcres de Villarreal com son la decoració incisa rica, les bandes angulars, les senzilles zones puntillades o les zones formades per dos impresions horitzontals paral·leles de cordes i plenes de línies transversals puntillades, (lámina V, números 6 i 7).

(1) *Huguet*. Lloc citat, pág. 197.

Amb tots aquets caràcters la cultura d'Almeria de la província de Castelló sembla ser idèntica sobre tot amb la del Baix Aragó del plé eneolític, a on si bé no ha aparegut encara el vas campaniforme, els tipus de punt de sageta, la ceràmica pulimentada sense decoració i les peces de collar ofereixen paral·leles evidents. A ambdues cultures, además, totes les estacions susceptibles de ésser datades exactament pertanyen al plé eneolític, sense que aixó signifiqui que la cultura d'Almeria no puga haver penetrat en aqueixes regions abans, com ho fa necessari el fet de que a Catalunya on no pogué arribar-hi més que per la via de terra, a través de la província de Castelló, la cultura d'Almeria comença amb els sepulcres no megalítics que arriben al menys al eneolític inicial.

Però, a més de les notes típiques esmentades, la cultura d'Almeria castellonenca ofereix un altre fenomen notable, de gran importància etnològica i cultural. Es la presència junt amb la ceràmica llisa i sense decoració, d'una altra de parets groixudes, generalment sense pulimentar o pulimentada sols a l'interior dels vasos o a l'exterior a la part pròxima a la vora i amb freqüents decoracions en relleu, que consisteixen en cordons fets amb la mateixa pasta de la terrissa de que es fet el vas sobre els quals hi han impresions digitals e incisions transversals o que, quan el cordó es prim es deixen sense decoració. També a voltes s'aplica a les parets del vas boletes de fang a manera de mugrons.

Aital ceràmica és impròpia de la cultura d'Almeria, però en canvi és la típica de la cultura central de la Península o cultura de les coves, sobre tot de la seva meitat septentrional, i molt particularment de les estacions catalanes, on sobreviu fins al plé eneolític amb gran puresa als territoris per on no s'estengué mai la cultura d'Almeria.

Per altra part la coincidència d'ambdós tipus de ceràmica s'observa també, al S. de Catalunya, a la zona en la que continua la cultura d'Almeria al plé eneolític (Cova Fonda de Salamó, Coves d'Escornalbou i de Sitges).

ELS PROBLEMES ETNOLÒGICS I CULTURALS DE CASTELLÓ AL ENEOLÍTIC

La coexistència d'ambdues ceràmiques: l'almeriana i la de la cultura central podria explicar-se com una influència de la veïna cultura sobre la d'Almeria, com cal explicar la ceràmica del vas campaniforme, però en realitat té una major transcendència. Creiem que aital aparició de la ceràmica de relleus és un indicatiu de la absorció per les gents de la cultura d'Almeria d'un element indígena pertanyent a la cultura central i com precisament aquesta cultura sembla derivada de l'antiga capsiana del paleolític, resultaria amb això la persistència de nuclis del poble autor de les pintures de la Vallforta i Morella, que, en ser conquerit per el poble de la cultura d'Almeria, acabarien confonent-se amb aquest i restant com únic rastre llur al plé eneolític la ceràmica amb decoracions amb relleu.

Això sembla deduir-se clarament a Catalunya de la abundància de dita ceràmica amb relleus a les estacions almerianes eneolítiques, fins al punt de que poden considerar-se com a pertanyents a una vera cultura mixta, però, a més, a Catalunya, com al Baix Aragó i a València, dita ceràmica està tan fortament arrelada que surt fins en èpoques molt tardanes, ço que fa creure que no es tracta d'una mera influència, ja que en aquest cas probablement hauria sigut quelcom més esfiner com ho fou per exemple la ceràmica del vas campaniforme, sinó quelcom essencial en la cultura d'un dels components de la població eneolítica de Castelló i de les demás regions veïnes. Això restarà més clar quan a la edat del ferro veïem que dita ceràmica amb cordons no falta apenes en cap de les estacions conegudes.

De la persistència de dita població capsiana fins més tart no tenim a Castelló més indicatiu que l'esmentat. Però ho confirma el fet de que als territoris veïns, encara que pocs, existeixen dits indicis. Aixís al Baix Aragó i a Catalunya hi han gravats i pintures rupestres esquemàtiques que cobreixen el mateix territori que el de l'art paleolític, però, a més a la provincia de València

existeix la estació neolítica de Náquera (Puntal dels Moros) ¹ que, malgrat no hagi donat encara més que troballes superficials, sembla incorporar-se a la cultura de les coves, doncs aquelles troballes consisteixen en cordons amb impresions digitals i mugrons.

Si deguessim utilitzar-lo, a la província de Castelló hi tindriem també potser un fet semblant: les troballes de fragments de ceràmica de la platja del Grau de Castelló amb relleus (cordons amb impresions digitals, mugrons) i de superfície grollera i parets groixudes ², (lám. V, n. os 8, 9 i 10) de la mateixa mena que les de Náquera, en qual cas resultaria que a tota la costa del E. de la Península surt una cultura anterior del tipus de la cultura de les coves venint després la d'Almeria i finalment la barreja de les dos, restant més o menys elements de la primera.

Es probable emperò que l'element indígena fos poc nombrós a Castelló i al Baix Aragó i això podria fer-ho sospitar la relativa uniformitat del tipus antropològic de les restes humanes trobades en les llurs estacions, que pel que sembla deduir-se dels pocs cranis que han sigut ben estudiats (Canyaret de Calaceit), o que s'han pogut observar, encara que sigui superficialment pero no especialistes (Villarreal a Castelló, Albalate al Baix Aragó), tenen totes cranis dolicocefals i en el cas de Calaceit pertanyents al tipus mediterrani que és el predominant a la cultura d'Almeria). ³

(1) Estació descoberta pel Mestre de Náquera Sr. D. Emili Lluch i que hem conegut per mediació del Sr. Ibarra, Bibliotecari de la Universitat de València i de D. Antoni de la Torre, Professor de la Universitat de Barcelona i abans de la de València. Per altra part també el Sr. Senent ens havia donat notícia d'aquesta estació.

(2) Inédites. Colecció del Sr. Esteve. En la visita que hi ferem l'estiu passat també hi recollirem alguns fragments que son al Museu de Barcelona. La ceràmica es troba a la sorra de la platja i fa l'efecte de ser-hi llençada pel mar i de sortir d'un lloc que actualment deu estar cobert per l'aigua i que originàriament pogué estar descobert, doncs en aquell lloc sembla que el mar ha pogut avançar.

(3) De les restes humanes dels sepulcres de Filomena el Sr. Sós Baynat en dona una descripció, amb les mides essencials, al seu treball citat, a les pàgines 99-101 del vol. IV, 1923 del «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», parlant-se'n també a les pàgs. 50-51 del vol. V, 1924.—El material del sepulcre del Canyaret de Calaceit publicat per *T. de Aranzadi*, «Estudi mètric del crani femení i d'altres restes humans del sepulcre de Calaceit». (Anuari del

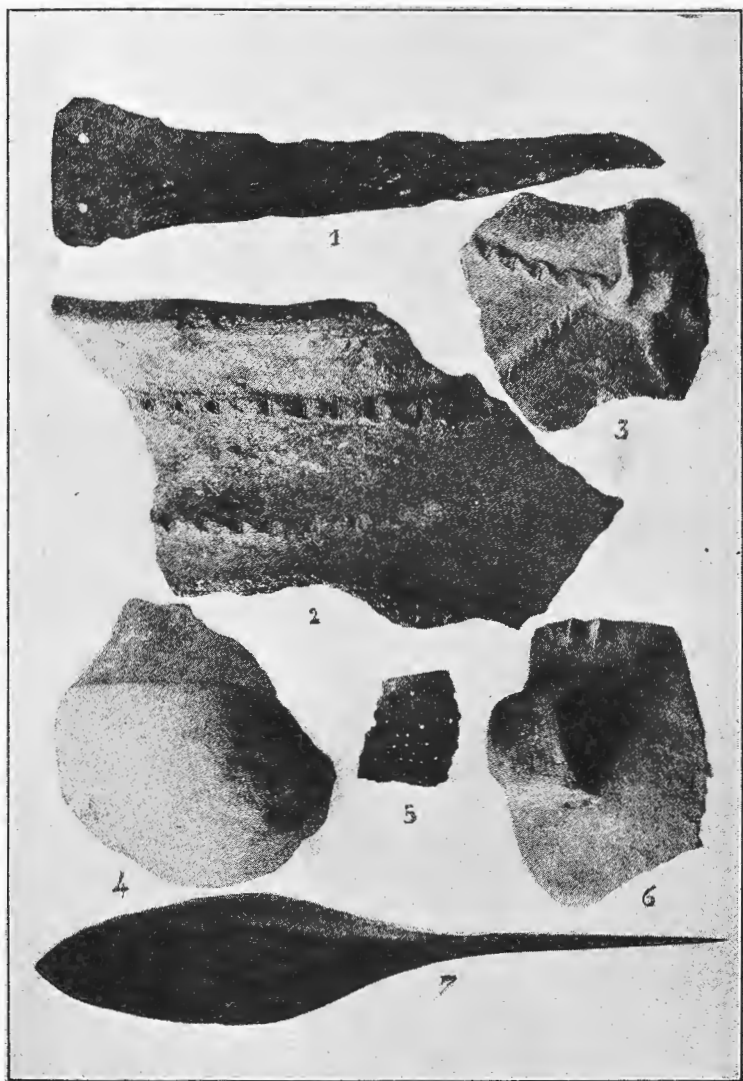

LÁMINA VI.—1 i 6) *Sepulcre de Cabanes. Alabarda de bronze, vaset i fragments de ceràmica.*—7) *Punta de dart de la cova del Barranquet Fondo. (Sarratella).*

IV. LA EDAT DEL BRONZE

D'ella es tant poc el que es coneix de la província de Castelló, aixís com a les regions veïnes, que res se'n pot deduir. Es tracta d'unes poques troballes, casi sempre troballes soltes.

Sols d'una troballa pot dir-se'n quelcom més. A Cabanes el Sr. J. Peris excavà una sepultura, de la qual la disposició no resta del tot segura pel que es fa molt difícil d'utilitzar, però de la que sembla que en tragué una alabarda de bronze, una mena de vaset fet amb una planxa de coure o bronze molt prima i de forma de casquet esfèric (2,6 cm. dalt per 7,25 de diam.) i fragments de ceràmica de color xacolata clar, a voltes tirant a groguenc, de superfície polida, amb decoracions en relleu de cordons amb impresions digitals i incisions.¹ Per ser els cordons molt estrets i la ceràmica molt pulimentada es pot comparar més que amb la vera ceràmica de la cultura de les coves amb la d'Almeria amb supervivències d'aquella de l'eneolític de que hem parlat a propòsit de les possibles barrejes ètniques de l'eneolític. La data de les troballes del sepulcre de Cabanes la donà la alabarda de bronze, tipus que clarament pertany al moment inicial de la nova edat, i que és molt típic de la continuació de la antiga cultura d'Almeria en el grau anomenat de «El Argar». (lám.VI, n. 1-6).

Tindriem, doncs, amb la troballa de Cabanes una estació de la mateixa cultura d'Almeria influida per la de les coves persistent en els començos de la edat del bronze. Malgrat sia molt poc, també ens fa sospitar el mateix un fragment de ceràmica de la mateixa mena que els de Cabanes, molt polit i amb els cordonets prims paral·lels, que hem vist a la col·lecció Senent procedent del Barranc del Salt del Cavall de Lluçena del Cid. Seria interessant de comprobar si allí hi ha una estació i de veure quin material té.

Institut d'Estudis Catalans, VI, 1913-20) i Srs. Cabré, segons mesuracions de *J. de las Barras de Aragón* a «su osario humano del eneolítico de Calaceite, Teruel» (Boletín de la R. Sociedad Española de Historia Natural, 1920, página 90 i seg.).

(1) Inèdit. A la amabilitat del Sr. Peris devem haver pogut estudiar les seves troballes i obtenir-ne fotografies. També, que sapiguem, son inèdites les demés troballes, qual notícia devem a la amabilitat del Sr. Senent en ço que es refereix a la seva col·lecció i a les notícies recollides per ell.

Amb seguretat son dels començos de la edat del bronze la punta de sageta de la Covatilla (terme de Fuente La Reina) (fig. 5, n.º 1) de la col·lecció Senent, en forma de fulla estreta, amb una llarga espiga prima i sense nervi central. Semblant a ella però amb la espiga ampla i la punta més triangular es una altra també a la col·lecció Senent, procedent del Castell de Mas de Baix del terme d'Albocácer. (fig. 5, núm. 2).

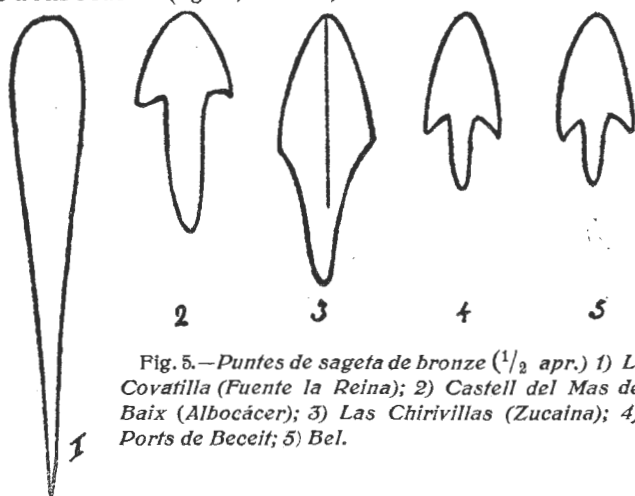

Fig. 5.—Puntes de sageta de bronze ($\frac{1}{2}$ apr.) 1) La Covatilla (Fuente la Reina); 2) Castell del Mas de Baix (Albocácer); 3) Las Chirivillas (Zucaína); 4) Ports de Beceit; 5) Bel.

Un altre tipus, més gran, amb l'espiga prima i a proporció no massa llarga, amb la punta triangular, formant aletes però sense nervi central és el de les dos puntes de sageta de bronze de la col·lecció Senent, una dels Ports de Beceit i l'altra de Bel. (fig. 5, núms. 4 i 5.) Semblant, però sense les aletes amb l'espiga bastant ampla i plana, un rudiment de nervi central i de major tamany (punta de dart) es una de que ens ha donat notícia el Sr. Senent però que està en poder d'un particular a Lluçena del Cid, havent sigut trobada al lloc Las Chirivillas (terme de Zucaína). (fig. 5, n. 3).

Per fi, a la col·lecció de D. Manuel Peris existeix una punta de dart de bronze trobada a la Cova del Barranquet Fondo del terme de Sarratella, en forma de fulla amb nervi central que és perllonga formant l'espiga prima i bastant llarga, la qual fou trobada, segons sembla, juntament amb ceràmica a mà sense ornament i de superfície polida (tipus de la cultura d'Almeria persistent fins a un moment avançat de la edat del bronze). (lám. VI n. 7).

Aquestes son totes les troballes que coneixem que's puguin datar en la edat del bronze. Destrals o altres coses no sapiguem que se n'hagin trobat per ara a la provincia de Castelló.

V. LA PRIMERA EDAT DEL FERRO EN LA COSTA ORIENTAL DE LA PENÍNSULA

També aquí es tracta d'un temps molt mal conegut; però pel poc que sabem d'algunes regions es pot deduir quelcom que, si bé és encara mera hipòtesis, planteja importants problemes que sols ulteriors troballes poden aclarir.

De tot el regne de València, de la major part del SE., del Baix Aragó, i del S. de Catalunya no se'n coneix res. Però a Catalunya des de quelcom més amunt de Barcelona hi ha una gran diferència entre la cultura de la costa i la de la part muntanyosa de l'interior. A la primera hi apareix la civilització de les necròpolis hallstàtiques que comença des de molt aviat (vers 900 a. de J. C.) i que's desenvolupa sense interrupció fins al segle VI, tenint son origen a la civilització anàloga dels primers períodes de la primera edat del ferro del S. de França. Segons nosaltres, aquesta cultura fou introduïda a Catalunya per una primera onada de Celtaes que des de'l Migdia de França ocupà la costa catalana, onada de Celtaes de la que naturalment no parlen els textos històrics, havent desaparegut tot rastre quan més tard, al segle VI precisament, els lbers s'extingueren fins al Roine.

A l'interior, en canvi, hi ha una civilització indígena, en la que sols de quan en quan hi surt qualche vas amb formes hallstàtiques, semblants a la de la costa i que mostra una lleugera influència d'aquesta: l'essencial emperò d'aital civilització de l'interior de Catalunya és la ceràmica a mà amb decoracions en relleu semblants a les de l'antiga cultura de les coves del neolític i eneolític, que clarament indica la persistència del antic poble indígena.

A Almeria, de la primera edat del ferro es coneix quelques sepulcres d'incineració amb vasos que vagament semblen una repercusió de les formes hallstàtiques catalanes.

L'enllaç d'amdos grups sembla un xic difícil, tractant-se de regions tant distants i no existint cap troballa dels territoris intermitjos. Emperò per certs indicis deduïts de la presència de la

ceràmica de tipus hallstàtics que no poden procedir més que de les formes hallstàtiques catalanes als començos de la segona edat del ferro de Castelló, del Baix Aragó i fins de les comarques del S. de la província d'Osca, o sia del temps immediatament posterior al que ens ocupa, tenim de suposar per força que les formes hallstàtiques d'Almeria deriven llunyament de la cultura hallstàtica catalana a través d'una civilització encara desconeguda de la primera edat del ferro de la costa del regne de València.

Per a comprendre la necessitat d'aital hipòtesis cal coneixer els començos de la segona edat del ferro, temps en que es recullen els fets solts que s'han deixat en estudiar les èpoques anteriors i en que s'expliquen moltes coses que a primera vista semblen insolubles.

VI. LA SEGONA EDAT DEL FERRO

El primer període de la segona edat del ferro al E. d'Espanya (sigles V-VI a de J. C.).

Amb la segona edat del ferro comença el temps que s'ha vingut anomenant ibèric per ser la ibèrica la més notable de les seves civilitzacions. Emperò en un principi la cultura que anomenem «ibèrica» sols s'estengué pel SE. d'Espanya y per Andalusia, havent-hi més al N. de Denia per la costa i al centre i regions extremes del N i W. de la península altres civilitzacions molt diferents. (Iám. VII)

La cultura anomenada «ibèrica» es caracteritza entre altres coses pel seu notable art (escultures en pedra i en bronze, ceràmica pintada amb bells motius animals, vegetals i geomètrics al SE. i sols geomètrics a Andalusia) pels seus grans poblats, els seus santuaris i les seves necròpolis, a voltes verament monumentals.

En canvi a les demés cultures res d'aixó es troba. Al centre i al W. de la península existeix la civilització anomenada post-hallstàtica, la qual continua la hallstàtica propiament dita, però no la de les necròpolis catalanes de que s'ha parlat, sinó la que a fins de la primera edat del ferro (sigle VI) portaren a aquells territoris centrals i occidentals els Celtes del gran moviment històric esmentat ja per les fonts literaries antigues. Aital civilit-

LÁMINA VII.— Mapa de les cultures de

la Península a la 2.ª edad del ferro.

zació posthallstàtica es caracteritza sobre tot pels seus tipus d'espases i punyals (els anomenats de ferradura o d'antenes) i per els seus bronzes d'ornament (plaques de cinturó, fibules, etc.).¹

A la costa oriental de la península, a partir de Denia, o millor dit, des de les serres del N. de la província d'Alacant fins al S. de Catalunya, comprnent també en aquest territori el Baix Aragó i fins l'Ebre (Sena a la baixa província d'Osca) surt una civilització relativament pobra al principi, però que després es va desentrrollant, la qual amb lleugeres variants que no destrueixen la seva homogeneïtat, té a tot arreu com a característiques principals els poblats amb troballes consistents sobre tot en ceràmica feta a mà, de diferents tipus que estudiarem en tractar de la província de Castelló. La ceràmica a torn, que tant a la cultura ibèrica del SE. i Andalucia com a la civilització posthallstàtica del centre d'Espanya es corrent, sols s'introdueix a la segona meitat del període, a mida que fortes influències de dita cultura del SE. d'Espanya es fan sentir cada vegada més fortament, ço que arriba fins a poder-se dir que a la fi del segle IV s'han unificat les cultures de tots els territoris esmentats del E. de la península amb la del SE.

Un altre fet notable de la cultura oriental de la península es que, abans de la influència de la cultura anomenada «ibèrica» es deixa sentir fortament la de la civilització posthallstàtica del centre d'Espanya, manifestant-se aquesta influència en certs tipus de bronzes (fibules, tanques de cinturó) i fins de ceràmica. Aital influència arriba en certes comarques del S. W. de Castelló, del W. de Valencia i fins del N. d'Alacant a constituir una vera corrent de cultura que ens fa sospitar un desprendiment d'un grup de la població de la «meseta» cèltica que s'infiltraria per dites regions litorals. En canvi la influència posthallstàtica a la resta del territori (la major part de Castelló, i els territoris veïns com el Baix Aragó) no passa de la introducció pacífica de tipus aïllats en un quadre de cultura totalment divers.

Entretant a l'interior de Catalunya (zona muntanyosa) exis-

(1) Sobre la cultura post-hallstàtica vegís el nostre treball «Los Celtas y la civilización celta en la península ibérica». (Boletín de la Sociedad Española de Escursionistas, IV trimestre 1921).

teix una civilització derivada «in situ» de la del mateix territori de la primera edat del ferro, la qual com hem vist es caracteritzava per la persistència de l'antiga ceràmica de la cultura de les coves del eneolític, mentre que a la costa del N. de Catalunya pel poc que coneixem dels segles V i IV s'hi comprova una forta influència de la cultura «ibèrica» del SE. d'Espanya (ceràmica pintada amb decoracions animals i florals d'Empuries i de l'Aigueta prop Figueres).

EL SEGON PERÍODE DE LA SEGONA EDAT DEL FERRO A LA PENÍNSULA (FI DEL SIGLE IV A FINS DEL III I AL SIGLE II A. DE J. C.)

A la fi del segle IV s'esdevenen grans canvis, que poc a poc acaben d'uniformar la cultura de la major part de la península segons el patró «ibèric» essent els indicis d'aïtal uniformitat els poblats amb ceràmica a torn pintada amb els motius «ibèrics» juntament amb la terrissa importada hel·lenística.

A la zona oriental de la península, la cultura ibèrica constitueix tres grups regionals ben caracteritzats: el valencià, que a penes si es distingeix del Baix Aragó, el de les planes d'Urgell a Catalunya, i la conca del Ebre aragonés (grup d'Azaila). En canvi desapareix a Catalunya la cultura de la zona muntanyosa, essent ocupada per una altra varietat de civilització que ara es forma a casi tota la costa catalana, en la qual la ceràmica pintada a penes si existeix, encara que la major part de la terrissa sia a torn també i que ofereixi formes dels tipus «ibèrics».

El centre d'Espanya acaba per perdre la seva civilització posthallstàtica, ço que no succeeix, emperò, fins molt entrat el segle III. Allavors la conca del Duero (Numancia) veu florir un nou grup de la cultura «ibèrica», el qual arriba a infiltrar-se fins a Portugal. Naturalment tant importants transformacions sols pogueren realitzar-se mitjansant moviments de pobles.

Al SE. i S. de la península, en canvi, sembla decaure l'antiga civilització «ibèrica», divent-se, probablement, al domini cartaginés. Sols al extrem N. de la provincia d'Alacant (Alcoy) sembla haver-se refugiat un tardà floreixement que es acusat per la ceràmica pintada que sembla continuar tipus antics del SE. en plé segle III.

LA PROVINCIA DE CASTELLÓ AL PRIMER PERÍODE DE LA SEGONA EDAT DEL FERRO

Com al Baix Aragó i en general com a tot el regne de València es troben estacions (moltes de les quals no han sigut encara estudiades i que se citen aquí sols amb les degudes reserves) pertanyents a la cultura arcaizant, amb abundància de ceràmica a mà amb cordons amb impresions digitals i cap o poca ceràmica a forn.

D'aital tipus es poden citar els poblats de Costur, Llucena del

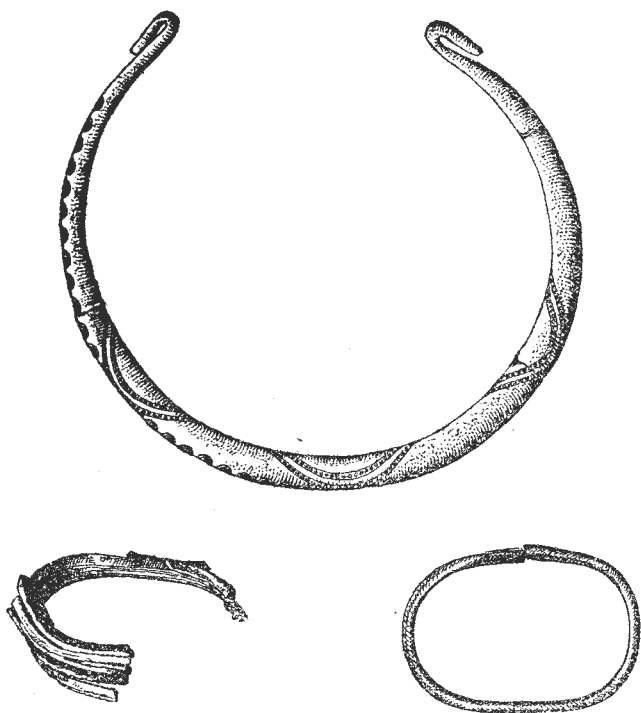

Fig. 6.-Collar i bracelets de bronze del sepulcre dels Espleters (Salsadella). $\frac{1}{2}$

Cid (a la Clapissa de les Feixes), Salsadella (poblat dels Espleters), Albocàcer (El Puig), La Jassa (poblat del Castellet, amb ceràmica a torn, senzilla juntament amb la feta a mà), Vistabella

(poblat del Martinet, prop de Peñagolosa, amb ceràmica també en part a torn), Albocàcer (El Castellar), Sarratella (La Roca Paredà i el Castellet del Mas de Baix). En els dos poblats de Sarratella i en el d'Albocàcer hi han una mena de monticuls en un dels extrems del poblat que s'han suposat túmuls i qual significació no coneixem encara; de totes maneres aitals monticuls semblen ser bastant típics dels poblats d'aquest temps.¹

A més dels restes de poblat a Salsadella (lloc anomenat Els Espleters) hi havia una necròpolis d'incineració, de la qual malhauradament alguns sepulcres consistents en vasos (dels que n'aparegueren quatre posats de renglera) sense més troballes, es perderen; però en canvi es pogué estudiar i salvar les troballes d'un altre² formant una doble caixa feta amb paret seca i tapada per dues lloses. A les cavitats que midien 1,80 m. de llarg per 0,60 d'ample i 1,30 metres de fons cada una, hi sortí el següent

Fig. 7.-Tanca de cinturó de bronze del sepulcre de Espleters (Salsadella). $\frac{1}{2}$

en una sols ossos cremats i cendres, i en l'altra un vas de forma esferoidal amb vora sortint i peu de terrissa negrosa a mà i sense ornaments però de superfície molt ben polida, que tapaba una pedra rodona plana. Dintre del vas en qüestió hi havien ossos cremats, un collar de bronze tubular amb adornos incisos i puntillats, una tanca de cinturó de bronze amb decoració d'argent incrustada (partit en dos fragments) i varis braçalets també de

(1) Notícies que devem al Sr. Senent qui ens ha mostrat els fragments de terrissa trobats en aquestes estacions. La posició cronològica d'elles, aixís com de la major part de les troballes ibèriques castellonenques fou valorada per primera volta al nostre treball «L'estat actual del coneixement de la civilització ibèrica del Regne de València». (Anuari del Institut d'Estudis Catalans, VI, 1915-20, pág. 624 i seg.) i en el del Sr. Senent sobre les estacions entre els rius Cènia i Millars, citat més endavant.

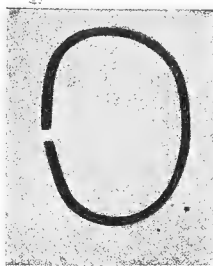
(2) J. Colominas. «Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salsadella» (Anuari del Institut d'Estudis Catalans, VI, 1915-20, pág 616 i seg.).

1

2

3

4

5

LÁMINA VIII. - 1 i 2) *Sepulcre dels Espleters (Salsadella).*-3) *Sepulcres de Cabanes.*-4) *Sepulcre del Mas d'en Rieres (Coves de Vinromá)*-5) *Poblat dels Recons (Torre En Domenech).*

bronze molt prims i de secció quadrangular; a fora del vas i voltant-lo s'hi recollí una llança de ferro doblegada i tres ganivets curvs de forma semblant a les falcates també de ferro (L. VIII.)

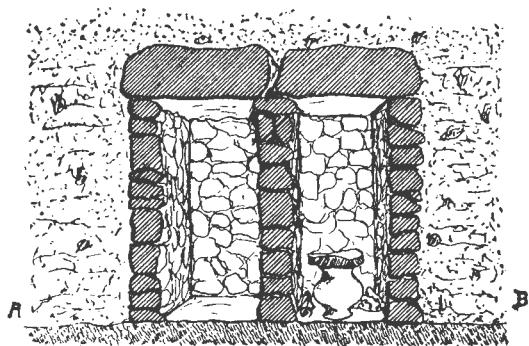

Fig. 8.-Secció i planta del sepulcre dels Espleters
(Salsadella)

El sepulcre de Salsadella es interessant perquè acusa, d'acort també amb les estacions contemporànies del Baix Aragó, una supervivència halls tàtica derivada no del Centre d'Espanya sinó de la cultura de la costa catalana de la primera edat del ferro (vas amb peu) així com per altra part la influència de la cultura posthallstàtica, netament cèltica de la «Meseta» (els braçalets els ganivets curvats).¹

La influència posthallstàtica es comproba també a la sepultura de Les Sitges a Torre en Domènech i al poblat proper de Els Reconcs.² (V. I. VIII.)

(1) Per als paral·lels del Baix Aragó vegis la bibliografia citada més endavant. El fet de les supervivències hallstàtiques en la cultura ibèrica del I període s'observa també molt particularment a la part S. de la província d'Osca, al poblat de Les Valletes de Sena i altres estacions. Vegis el nostre treball citat més endavant (Notes de prehistòria aragonesa).

(2) J. J. Senent, «Estacions ibèriques entre el riu Cènia i el Millars (Castelló)». (Anuari del Institut d'Estudis Catalans, VI, 1915-20, pág. 619 i seg.).

A les sepultures sortiren diferents vasos amb objectes que avui s'han perdut; sols es conservà, essent recollit mes tart per Sr. Senent, un conjunt d'armes de ferro, que sortiren al voltant d'una de les urnes, i que el formen una falcata, dugues llançes i un soliferreum, a més d'altres fragments. (lám. IX). Al poblat s'hí recollí ceràmica, ja a torn, pintada en tò vinós amb motius geomètrics i varies fíbules de bronze de tipus posthallstàtics: el de la fíbula d'arc amb peu vertical acabat en un botó, equivalent al de les fíbules de La Tène.

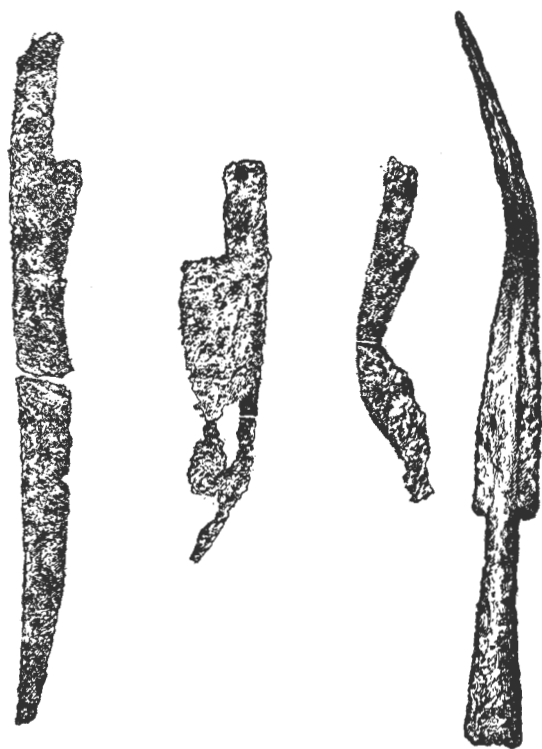
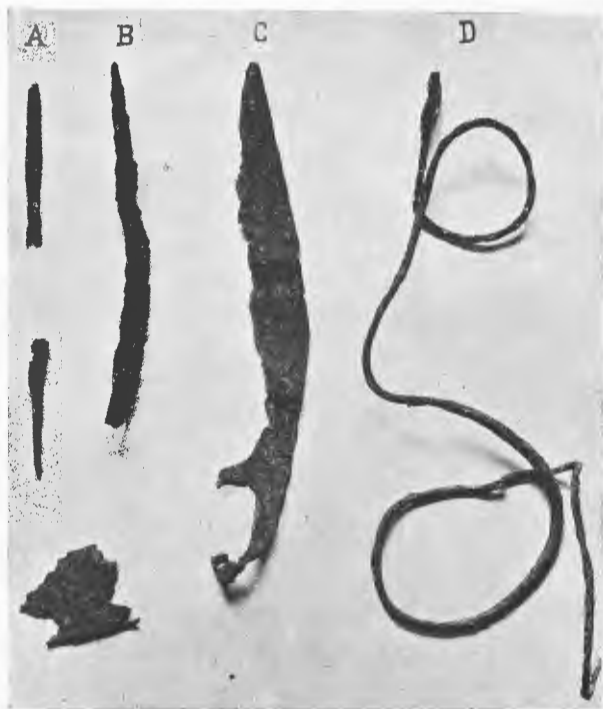

Fig. 9. - *Ganivets afalcatats* ($1/2$), i *punta de llança* ($1/4$) de ferro del sepulcre dels Espleters (Salsadella)

El poblat i els sepulcres de Torre Endoménech es possible que acusin un moment ja bastant avançat del primer període de la segona èdat del ferro, al que també deuen pertànyer els sepul-

F

LÁMINA IX.—A, B, C, D. *Troballes de la sepultura de Les Sitges (Torre En Domenech).* F) *Bronzes trobats a Sogorb.*

cres de Cabanes explorats per D. Joaquim Peris.¹ En dits sepulcres, qual forma sembla haver sigut la d'urnes amb cendres tapades amb una pedra, tot sota un tumul, hi sortiren vasos a torn ibèrics, de color rogenc i sense ornaments i amb l'urna sortiren també un parell de braçalets de bronze prims, de secció quadrangular, com els de Salsadella i de les estacions anàlogues del Baix Aragó.

Es possible que fos semblant una necròpolis que sortí fa anys a Alcalá de Chivert, de la qual en porta una notícia Joulin,² sense que sapiguem a on hagin anat a parar les troballes. Joulin diu que era d'incineració i que sortí a la carretera de Almansa a Tarragona a uns 50 kms. al N. de Castelló, no havent-hi túmul i sortint vasos de forma «ollaïre», braçalets i fíbules de bronze i anells de ferro.

Per fi una altra cosa que podria tal volta pertànyer encara a aquest període és la estació del Mas d'en Rieres prop, de Les Coves de Vinromà, d'a on el Sr. Senent³ en conserva un anell de bronze amb un gravat d'una mena de monstre o lleó, el qual fou trobat juntament amb armes de ferro, que s'extraviaren, dintre d'una urna cineraria. (lám. VIII). A més de la possible necròpolis hi havia a aquell lloc un poblat del que encara es veuen restes molt destruïts i restes de terrissa ibèrica a torn. Aquesta estació probablement es també de la fi del primer període.

Després del que s'ha dit abans no cal insistir en els nombrosos paral·lels que cap establir amb la cultura del primer període del Baix Aragó, a on també s'observa com partint d'un tipus de material molt primitiu i sols amb supervivències arcaïtzants de la ceràmica eneolítica de cordons en relleu i de la cultura de la primera edat del ferro de la costa catalana (els vasos amb peu), la cultura progressa adoptant-se poc a poc la ceràmica dita «ibèrica» a torn, encara que en un principi pobrament pintada i sofrint una forta influència de la cultura posthallstàtica dels Celtes del Cen-

(1) Referència al nostre treball citat sobre la civilització ibèrica del Regne de Valencia.

(2) Joulin, «Les sepultures des âges préhistoriques dans le Sud-Ouest de la France et dans la péninsule ibérique» (Revue Archeologique, 1910, II, pàgina 202).

(3) Senent. Lloc citat.

tre d'Espanya, que es manifesta sobre tot en els bronzes i en els ferros.¹

Al S. de la província es troba quelcom que es surt del marc de les estacions ibèriques semblants a les del Baix Aragó i que representa un fenòmen encara mal conegut però molt digne d'estudi. A Arañuel (partit de Viver) en el lloc anomenat «Masía del Plano»² es trobà una urna esfèrica a torn tapada amb una tapadoretà cónica amb dos ansetes rudimentaries, que probablement

Fig. 10.- *Urna de la necròpolis d'Arañuel* ($1\frac{1}{4}$ apr.)

formaria part d'una necròpolis més gran. L'urna (fig. 10) la té el senyor Senent a Alcoy i sembla que contenia cendres, óssos cremats i anells de bronze. Aital tipus de sepultura i d'urna s'agrupa amb altres necròpolis de la província de València que semblen situarse a la part occidental alta (Turís, Requena) i d'allí baixar en direcció SE. (Oliva), per a perdre's al N. de la província d'Alacant a la zona de la costa (Altea). Quan s'ha conegut altre material d'aquestes sepultures, com es el cas de Oliva, consisteix en

falcates, tanques de cinturó amb tres pues tipus, que, si bé es troben esporàdicament en les estacions ibèriques, trobats en un conjunt en el que no hi ha res específicament ibèric i amb urnes com les en qüestió, que entren de plé dintre de la ceràmica post-hallstàtica, parlen d'una cultura que no es la ibèrica sino que deu agrupar-se amb la posthallstàtica del centre d'Espanya. Per altra

(1) Per als paral·lels amb la cultura del Baix Aragó, vegi's, a més dels treballs citats especialment en les notes anteriors i de la bibliografia general que hem esmentat en començar el present treball, els nostres altres estudis: «Les Investigacions de la cultura ibèrica del Baix Aragó» (Anuari del Institut d'Estudis catalans, VI, 1915-20, pàg. 641 i seg.), «Campanya arqueològica del Institut d'Estudis catalans al límit de Catalunya i Aragó. (Caseres, Calaceit i Maçalió)» (Anuari id. id., V, 1913-14, pàg. 819 i seg.) i «Notes de prehistòria aragonesa» (Butlletí de la Associació catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria, I, 1923.)

(2) Es donà notícia d'aquesta estació i del grup de troballes que amb ella es relacionen al nostre treball sobre la cultura ibèrica del regne de València citat en les notes anteriors.

LÁMINA X.—*Llucena del Cid. Exterior de la torre ibèrica de Los Foyos.*

part les estacions de l'alta província de València es troben en un territori geogràficament relacionat amb la part oriental de la província de Cuenca, en la que D. Francisco Martínez i Martínez de València explorà algunes necròpolis netament posthallstàtiques a Pajarón, Fuente Lespina i Santa Cruz de Maya. La conclusió que de tots aquests fets cal deduir es que des de la «Meseta» es produí un moviment que propagà el tipus d'enterrament i el material posthallstàtic en direcció a la costa valenciana i vers al S., però amb la base a l'alta província de València i al SW. de la província de Castelló. Aital moviment no es sols cultural, doncs si fos aixís haurien influït tipus sols en un conjunt de naturalesa diferent, com es el cas a les demés estacions de l'època de la província i el Baix Aragó amb material posthallstàtic. Segurament es tracta d'una expansió dels pobles de les terres altes de la «Meseta» que cercaren la costa i en ella es perderen, cosa sobre la que insistirém més endavant.

EL SEGÓN PERÍODE DE LA SEGONA EDAT DEL FERRO A LA PROVINCIA DE CASTELLÓ (SIGLE III A. DE J. C.)

D'aquest temps abunden notablement les estacions a la província de Castelló essent algunes molt notables. En l'estat actual de l'investigació es poden observar dos grups geogràfics que semblen diferents, constituïts el primer, per els poblats de la part muntanyosa occidental de la província, així com la vall del Palancia, grup que sembla relacionar-se amb la cultura ibèrica del Baix Aragó i de la resta de la província de València, mentres que les troballes del NE. de la província i de la Plana de Castelló semblen tenir una cultura més semblant a la de la comarca de Tortosa i de les Riberes de l'Ebre de Catalunya.

A la cultura relacionada amb el Baix Aragó i València s'hi observa una major riquesa de la pintura de la ceràmica a torn que ara s'es devinguda general, i els seus motius son els mateixos que al Baix Aragó essent casi sempre de caràcter més o menys geomètric si bé rics i amb variades combinacions (linies ondulades, cercols i segments de cercol concèntrics, cercols secants agrupats formant sèrie, rombes en sèrie, etc.).

Les estacions conegudes d'aquesta cultura són per ara les de

Los Foyos a Lluçenà del Cid,¹ Villahermosa, Altis,² Castell d'Asens (Fig. 11) a Benasal,³ les estacions prop de Bechí (Mont

Fig. 11.-Fragments de ceràmica a torn pintats de Castell d'Asens (Benasal)

Solaig, Els Castellets, Puig de Pàscues i La Torrassa),⁴ Segorb.⁵ D'aquest últim lloc es coneixen, encara que no ben bé, com han sigut trobades dos figuretes de bronze, una, representant un home, i una altra, un brau, ambdós de factura poc acura-

(1) P. Bosch i J. J. Senent. «La Torre ibèrica de Lluçenà del Cid». (Anuari del Institut d'Estudis Catalans, VI, 1915-20, pág. 621 i seg.).

(2) Notícia del Sr. Senent.

(3) F. Almarçhe. La civilización ibèrica en el antiguo reino de Valencia. (Valencia, 1918, pág. 76 i seg. i fig. de la pág. 77.

(4) Almarçhe. Lloc citat, pág. 74 i seg.; Huguet. Lloc citat pág. 196.

(5) Notícia del Sr. Senent.

LÁMINA XI.—LLUCENA DEL CID. *El passadis que porta al recinte interior de la torre de Los Foyos*

da i qual significat dintre de la cultura en qüestió no es pot encara precisar. ¹ (lám. IX).

De les estacions esmentades es particularment interessant la de Los Foyos a Lluçena del Cid, malgrat estigui casi tota ella

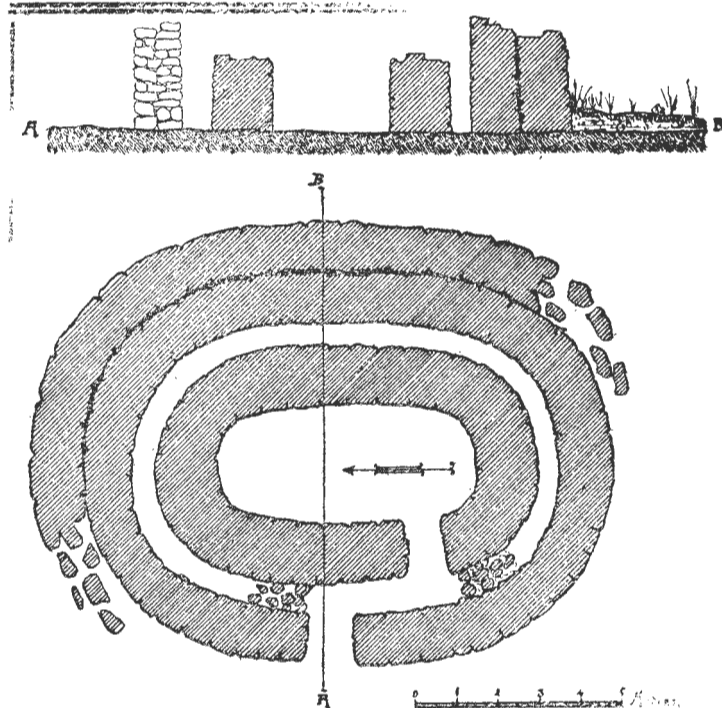

Fig. 12.-Secció i planta de la torre ibèrica de Los Foyos
(Lluçena del Cid)

destruïda. En resta, emperò, una torre ovalada que sembla que estigui situada en mig del poblat i que està construïda amb gran perfecció tècnica. Tant per l'aparell com pel tallat de les pedres que formen els murs exteriors s'assembla notablement a les del Baix Aragó, a on les coneixem a S. Antoni de Calaceit en un dels sortints del mur exterior del poblat, com a La Torre Cremada de la Valldeltormo, a on estigui situada també al mig del po-

(1) *Almarche*. Lloc citat, pág. 74 i seg.; També, *Hugué*. Lloc citat, pág. 199

blat com a Los Foyos i de la que en partien habitacions en forma radial. (láms. X, XI, XII i XIII i fig. 12.)

L'element general de cronologia que estableix la contemporaneïtat tant amb la cultura de l'Est de Castelló com amb el Baix Aragó es la ceràmica d'importació hel·lenística o campaniana, vernissada de negre brillant.

A la cultura de la costa coneixem els poblats de La Balaguera (a la divisoria entre els termes de Villafamés i Pobla Tornesa), Tossal del Azud (Borriol), Puig Pedró (Vilanova d'Alcolea) i algunes altres qual notícia es deu al Sr. Senent.¹

A la Balaguera sortí un curiós motllo de fundició per a varis objectes de bronze que hi apareixen gravats, entre ells un petit genet. (lám. XIV).

En elles la decoració de la ceràmica a torn és més pobre i els motius geomètrics semblen reduïts a les llurs combinacions més elementals, fet que s'observa també a la província de Tarragona, en contrast amb els grups com el de l'Urgell, depenent més aviat de l'Ebre interior. Per altra part, tant a la cultura de l'Est de Castelló com al S. de Catalunya sembla abundar una ceràmica a torn vermellosa però sense decoració i de la que se'n feien principalment grans gerres de panxa ovoïde amb la boca molt estreta i dugues anses petites en començar la gerra, essent a més la superfície del vas polimentada per frotació, ço que destrueix sovint les senyals de la rotació del vas al torn, fent a més un cert color plomís.

La terrissa esmentada darrerament es la més típica de la cultura de la costa catalana de l'època, arribant fins al Camp de Tarragona i pel que s'ha dit sembla haver exercit una certa influència fins més avall, però no sembla passar de la Plana castellanica, aixís com a Catalunya no passa a l'Urgell.

En el territori d'aquesta cultura es feu fa anys la troballa important de la làmina de plom amb inscripció ibèrica dels Pujols de Castelló, una de les inscripcions més llargues i importants de les ibèriques de la Península, sols superada en els darrers anys amb la trobada a la Serreta d'Alcoy. Sembla que dita inscripció es trobà en demontar per al cultiu uns tumuls o «pujols»

(1) *Senent*. «Estacions ibèriques entre el riu Cénia i el Millars». (Anuar del Institut citat).

LÁMINA XII. — *Porta del recinte interior de la torre de Los Foyos. (Llucena)*

prop del Grau de Castelló, que contenien a mes urnes cineraries, ossos, fibules de coure i monedes. ¹ En una visita que ferem l'estiu passat amb els Srs. Esteve, Sós, Porcar i alguns altres ² encara es trobà entre els cultius restes de ceràmica ibèrica a torn, que per l'esmicolada que'estava no es pogué veure si era ornada, i a més fragments de ceràmica campaniana vernissada de negre. Si realment els «pujols» eren tumuls i d'ells en sortí la inscripció, no tindria res de particular que les nostres troballes haguessin format part del mobiliari sepulcral en qual cas elles ens donarien també la data de la làmina de plom. (lám. XV.)

Un altre grup interessant de troballes, malhauradament també sense circumstancies conegudes que donguin llum sobre llur destinació i cronologia, son les lloses de pedra amb inscripcions ibèriques que guarda el Sr. Peris de Burriana, trobades a Cabanes. ³ El mateix succeeix amb unes altres inscripcions ibèriques trobades a Alcalá de Chiverí ⁴

VII. LES NOTÍCIES DELS TEXTES HISTÒRICS SOBRE LA PROVINCIA DE CASTELLÓ. LA ETNOLOGIA DE LA SEGONA EDAT DEL FERRO. ⁴

Les fonts mes antigues no en parlen, taxativament, però en elles podem trobar quelcom que en termes generals s'hi pugui aplicar. El PERIPLE grec conservat a la Ora marítima d'Avienus parla de que la costa del regne de Valencia era ocupada pels

(1) Hübner, Monumenta linguae ibericae (Berlin 1893), pág. 155.—Huguet, lloc citat, pág. 196.

(2) Geografia de Castelló, pág. 773 i seg. També foren publicades pel P. Fita al Boletín de la R. Academia de la Historia, LXXV, 1914, pág. 196 i seg.

(3) Hübner, lloc citat, pág. 155.

(4) Sobre aquets problemes vegi's els nostres treballs: «Ensayo de una reconstrucción de la etnología prehistórica de la península ibérica.» (Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo, Santander 1922.) «Assaig de reconstrucció de la etnologia de Catalunya, (Discurs de l'Academia de Bones Lletres de Barcelona, 1922).—Vegi's també els comentaris de Schulten al Periple contingut en la ORA MARITIMA d'Avienus al primer fascicle de Schulten-Bosch, FONTES HISPANIAE ANTIQUAE, (Barcelona-Berlin, 1922.) Sobre identificacions de ciutats i de notícies antigues son útils també C. Sarthou, capítol sobre geografia històrica a la pág. 146 i seg. de la Geografia de Castelló i Huguet i capítol sobre vies romanes al mateix volum. pág. 181 i seg.

Ibers que començaven cap al Xúquer i que s'extenien, segons creiem haver demostrat en altres llocs, com vers pobladors fins a quelcom més amunt de Tarragona a Catalunya, dominant les tribus de més al N. i arribant aital dominació fins al S. de França ja molt aprop del Roine. Entre les tribus dominades parla el Periple dels Indigetes, els Ausoceretes i els Ceretes a Catalunya i dels Sordons (en part també a les vessants meridionals de les Alberes a Catalunya) i els Elísics a França. En canvi per al regne de Valencia el Periple no ens dona els noms específics de les tribus que l'ocupaven, aixís com tampoc ens diu fins a on arribaven a l'interior, si no es a la provincia de Valencia, quan ens diu que per sobre de la plana vivien, segurament a les terres altes, els pastors Beribraces, que es distingeixen dels Ibers per tota llur manera de viure i per la llur enemistat amb ells, els quals Ibers, en canvi, es presenten com a gent pacífica que mantenia relacions de comerç amb els grecs.

Aital passatje del Periple pot explicar quelcom que a la Arqueologia de la segona edat del ferro es un misteri: el grup de necròpolis post-hallstàtiques, qual cultura contrasta amb la de les estacions ibèriques. Aitals necròpolis, que com hem vist abans no es poden atribuir a una mera influència dels països de l'interior sinó que semblen ser el rastre de la extensió de llurs pobles, seran potser el rastre d'un *raid* de dits Beribraces cèltics que tractarien de baixar a la plana i que, com es pot deduir per la necròpolis d'Arañuel al S. de la provincia de Castelló, la tocaren lleugerament. Però hi ha quelcom més que es pot atribuir a aquest moviment. Es el nom de Segorb de caràcter netament cèltic, per la terminació en *-briga*. Malgrat els arguments que s'han empleat per a demostrar que el Segorb castellonenc es la vera Segòbriga que mes tart s'anomená «caput Celtiberiae»,¹ seguim creient que la Segòbriga en qüestió era una altra, potser la de Cabeza del Griego a la provincia de Cuenca, però no per aixó te menys interés el caràcter cèltic del nom de Segorb. Probablement seria un temps, i d'aixó li vindria el segon element del seu nom (*briga* fortaleza), una avançada fortificada del 'extensió dels Celtes de les terres altes, que sospitem a través de les ne-

(1) Darrerament per J. Sentenach: Segòbriga (Memorias de la Junta Superior de Escavaciones, n.º 34, 1919-20.

LÁMINA XIII.—1) *Pes de teler de la torre de Los Foyos.* 2) *Interior de la torre de Los Foyos. (Llucena del Cid)*

cròpolis post-hallstàtiques esmentades. Més tart en refer-se els lbers indígenes l'element cèltic fou absorbit i no en quedà mes rastre que els noms cèltics i les antiguitats enterrades a les ne-cròpolis dels invasors.

A HECATEU trobém ja un nom particular de tribu dels lbers aplicable a la província de Castelló. Es el dels *Edetans*. La llur localització ofereix quelques dificultats, sobre tot perque més tart semblen acabar quelcom més amunt de Sagunte, essent la plana castellonense dels llercaons, però nosaltres voldriem creure que la situació primitiva dels Edetans, fins a la fi del segle IV al menys, era una altra que als temps posteriors i que la posició que donen les fonts tardanes fou fruit de certs moviments de pobles.

A Hecateu no es dona cap indici per a localitzar els Edetans ni els llergetes que els segueixen en la enumeració, dient-se tant sols que son tribus dels lbers. Mes tart Estrabó en un text obscur ¹ que no ens expliquem més que suposant que es fa resó d'una tradició anterior, fa arribar els Edetans fins quelcom més al N. del Ebre, en qual cas els hi pertanyeria la comarca de Tortosa i aixó es compagina molt bé amb la cita dels llergetes a la costa a Hecateu i amb la topografia. Sembla mes llògic que en un estat primitiu de coses la tribu que ocupava la costa castellonense arrivés fins a la comarca de Tortosa d'acort amb Estrabó (cosa inexplicable al temps de Estrabó com sabem per altres fonts) i que mes amunt al camp de Tarragona i a Lleida hi hagués un altre poble que fos el dels llergetes.

En canvi la situació de més tart, que coneixem sobre tot per PLINI i per TOLOMEU, s'explica com el resultat d'un moviment de pobles que dislocà els anteriors però que serfa absurde si traduís quelcom que sempre hagués estat igual. Efectivament Plini ens diu que desde més amunt de Sagunte viuen els llercaons que arriben fins al lberus (Ebre) i Dertosa (Tortosa) començant al riu Uduva (codex Udiva.) Per a Tolomeu el límit entre els Edetans i els llercaons sembla estar més al N. no sols de Sagunt sinó també del Palancia, essent el primer lloc que dels llercaons cita el cap Tenebri amb el port Tenebri, no citats per cap més font, però que en tot càs son més septentrionals que

(1) III, 4, 1.

el Palancia. També es parla de les ciutats Adeba i Sigarra, del riu Ilerus i de Dertosa.

La localització que creiem possible es la d'interpretar l'Udiva com al Millars, i situar en un lloc proper la ciutat d'Adeba, d'arrel semblant, el cap Tenebri l'Oropesa, el port Tenebri una cala propera al cap Oropesa i la ciutat Sigarra propera al riu Segarra, potser cap a Alcalá de Chivert. La divisòria entre els llercaons i els Edetans, essent Sagunte i el riu Palancia a Tolomeu dels Edetans, caldria cercar-la per la serra d'Almenara, arribant fins al Coll Balaguer pel N.

Per aital localització hi han dos punts fermes: el Palancia encara dels Edetans i la ciutat de Sigarra que cal cercar-la prop del Segarra. Entre amb-dos llocs cal que es trobin el Uduva o Udiva i la ciutat d'Adeba, doncs el primer es cita en començar el territori dels llercaons i la ciutat s'esmenta entre l'anterior i Sigarra: en tal cas no hi ha altre riu de certa importància en el territori en qüestió que el Millars. ¹ La identificació del Cap Tenebri amb l'Oropesa l'imposa l'estar després de començat el territori dels llercaons i el no haver-hi cap altre lloc més apropiat que ell per a cercar-lo.

Si comparem ara els límits que s'obtenen amb els textos per a les tribus dels temps immediatament anteriors a la romanització amb els que dona l'arqueologia per a les cultures de la plana castellonenca i de la regió del Palancia i de més al S. per força haurem de veure reflexada en amb-dos cultures la dualitat de tribus de que parlen les fonts. La cultura de la plana es la dels llercaons en relació amb Catalunya i sobre tot amb la comarca de Tortosa; la de la conca del Palancia i de més al S. relacionada amb València i amb el Baix Aragó, es la dels Edetans. I efectivament en aquest punt també estant d'acort els textos i l'arqueologia, doncs els Edetans sabem que, mentres per la costa no arribaven més que fins al Palancia (millor dit la serra d'Almenara), per l'interior arribaven a l'Ebre al menys fins a Saragossa. La topografia i la arqueologia ens ajuden a reconstruir la frontera fent-la passar pels límits de la regió muntanyosa de

(1) La interpretació del riu Udiva com al Millars la donà també Carreras i Candi (*Geografía de Catalunya*, vol general, Barcelona, Martín, sense data, pág. 817).

LÁMINA XIV.—*Mofllo de fondre de La Balaguera. (Pobla Tornersa)*

Castelló on es troba la estació de los Foyos de cultura com la del Baix Aragó, essent probable que quan coneguem bé els poblats de més al N. podrem seguir el límit pas a pas fins a les serres que separen la comarca de Gandesa de les riberes de l'Ebre, que eren també dels llercaons.

Després de ço que s'ha vist semblarà un xic estrany a la situació dels Edetans des de Saragossa fins al S. de València, ocupant les regions muntanyoses de Castelló però no la plana, per una banda i per l'altra la dels llercaons ocupant la plana de Castelló, la comarca de Tortosa i les riberes del Ebre, però no dominant la millor comunicació amb llerda (Lleida) la capital dels llergetes els llurs mes proxims parents. Aixó s'agrava tenint en compte que a les fonts antigues (Hecateu) els llergetes son tribu del litoral i que la tribu que al segle III intercepta la via normal de la costa a Lleida (la línia Valls-Montblanch) és la dels Cossetans que per la seva cultura s'agrupa no amb els llergetes i els llercaons sinó amb les tribus del N. de Catalunya que creiem originariament aquelles que sols eren dominades pels lbers i no ibèriques en sentit propi. En altre lloc¹ hem tractat d'explicar aquests problemes suposant que vers la fi del segle IV es trencà el domini dels lbers al N. de Catalunya produint-se uns certs moviments de pobles, entre els quals hi hagué la entrada dels Cossetans al camp de Tarragona procedents del Penadés. Amb aixó potser hi hagué una reculada del grup llercaó que vegé aixís trencada la seva comunicació amb llerda per la via natural i aquest moviment repercutí més avall amb la invasió de la plana de Castelló. Aixís es produí, segons creiem, l'estat de coses descrit per Tolomeu i Plini i aixís s'explica també que Estrabó dongui una noticia que está en contradicció amb dit estat de coses, explicant-se per una posició anterior dels Edetans, els quals al temps d'Hecateu ocuparien tot Castelló i Tortosa, començant els llergetes mes amunt del Coll Balaguer.

El que hi hagi de cert en la nostra hipòtesis ens ho dirà amb el temps la recerca arqueològica. Ella té encara inmensos possibilitats que aixamplen un horitzó que els textos no sabrien ja il·luminar amb les llurs notícies fragmentaries i cent vegades reforçades pels historiadors moderns.

(1) Assaig de reconstitució de la Etnología de Catalunya, pag. 49 i seg.

VIII. L'ETNOLOGIA ANTERIOR A LA SEGONA EDAT DEL FERRO ¹

No sols es possible reconstruir la història dels pobles de la segona edat del ferro identificant les cultures arqueològiques amb els pobles de que ens parlen els textos literaris. Prenent per base els resultats obtinguts per al temps en que se tenen a mà materials de les dugues menes pot intentar-se també la reconstrucció per als temps anteriors. Aixís hem obtingut en altres treballs un resultat que aclara molts dels problemes de la Etnologia anterior i que resumirem aquí en el que fa referència a la província de Castelló.

Les dos bases fermes per a la reconstrucció etnològica són la segona edat del ferro en que el litoral Est de la Península està ocupat per les tribus ibèriques i l'eneolític en que s'observa com la cultura d'Almeria i per tant el poble d'Almeria s'ha sobreposat en dit litoral al poble de la cultura central o cultura de les coves format per transformació del antic poble del capsià del paleolític.

La dificultat està en la falta de dades dels temps intermitjos coneguts insuficientment per a poder de llurs materials deduir-ne conclusions etnològiques. Però malgrat tot, és possible establir la relació per certs indicis que si bé no permeten més que una hipòtesis de treball, aquesta reuneix totes les condicions desitjables en l'estat actual de l'investigació per a operar amb ella i per a resoldre els problemes que es poden plantejar.

Si es té en compte el caràcter arcaitzant de la cultura dels lbers de la segona edat del ferro a les costes orientals de la Península i que aital cultura es la mateixa que la dels territoris del Baix Aragó que ens es possible estudiar amb els materials que tenim, aixís com que alguns dels elements d'aital cultura arcaitzant arrenquen del eneolític (per exemple la ceràmica amb relleus) o dels començos del bronze (certes formes de ceràmica i de sepultura al Baix Aragó que recorden les argàriques), aixís com que la edat del bronze no sembla haver vist a la Península grans desplaçaments de pobles s'està tentant desseguida de

(1) Vegin-se els nostres treballs citats sobre Etnologia de la Península i de Catalunya.

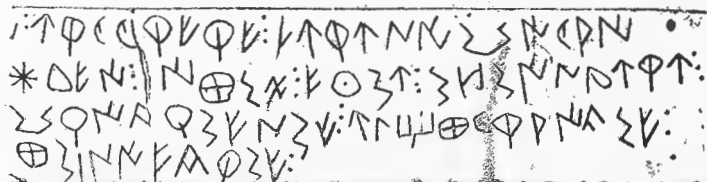
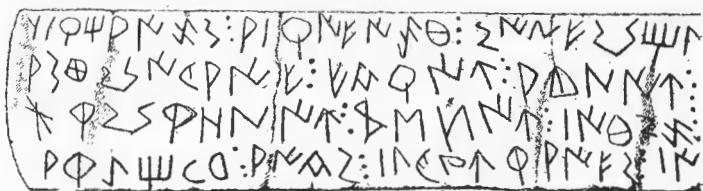

LÁMINA xv. — 1) Inscripció ibèrica de Cabanes. 2) Placa de plom amb inscripció ibèrica dels Pujols de Castelló (43'5 X 40 cm.)

comparar l'estat de coses de la segona edat del ferro amb el del eneolític i allavors es comprova que al regne de València, al Baix Aragó i a Catalunya la cultura dels ibers ocupa exactament els mateixos territoris que l'antiga cultura d'Almeria. A més hi ha un altre indicatiu que referma aquest resultat: l'antropologia de la cultura d'Almeria comprova que en tota ella es troba el mateix element dolicocefal de tipus mediterrani que contrasta amb la diversitat de tipus antropològics de les demés cultures peninsulars i aital element dolicocefal mediterrani és el que deu correspondre al poble ibèric, malauradament no'l coneguem en l'antiguitat des de'l punt de vista antropològic, per la falta de crànis ibèrics deguda a la costum de la incineració, general als territoris ibèrics propiament dits.

Una altra cosa s'observa al SE. de la Península, on la cultura típica de tota la segona edat del ferro, la anomenada «ibèrica» de les escultures, la ceràmica pintada i els monuments arquitectònics notables, sembla tenir la seva llar no sols en el SE. sino també a Andalusia a la vall del Guadalquivir, ço es ja fora del territori de la antiga cultura d'Almeria i precisament el nucli ènic d'aitals pobles no sembla ser el SE. sinò Andalusia, doncs a les fonts més antigues el poble d'aquest grup que s'anomena com el més típic i al que semblen subjectes els demés és el dels Tartessis, que en sentit estricte viuen a la regió de la desembocadura del Guadalquivir. Per altra banda aitals Tartessis en un principi no son confosos per ningú amb els ibers de la costa valenciana i de Catalunya, no començant la confusió fins a la fi del segle V a. de J. C. amb Herodor (el Periple, Hecateu i Herodot mantenen ferma la distinció).

En altre lloc hem tractat d'explicar tot aixó suposant que en un cert moment, que suposem durant la primera edat del ferro, els Tartessis s'extengueren per tot el SE. fins al límit natural de les serres del N. de la provincia d'Alacant, prenent el SE. als pobles ibèrics en sentit estricte, que des de allavors restaren sols a la zona de més amunt de les esmentades serres. Als començos de la primera edat del ferro, emperó, encara no es devia haver trencat la unitat dels pobles del E. d'Espanya. Sembla demostrar-ho la facilitat amb que es propagaren els tipus hallstàtics sortint de la cultura de les necròpolis de la costa catalana, els quals arribaren fins a Almeria i perduraren, com hem vist a la

cultura del primer període de la segona edat del ferro entre els pobles típicament ibèrics a Castelló i al Baix Aragó.

IX. RESULTATS GENERALS

La reconstrucció que de l'etnologia castellonenca es pot intentar per ara és doncs que partint d'una base indígena que fou la del *poble capsia* del paleolític, transformat després durant el neolític en *poble de la cultura de les coves*, potser ja al moment final del eneolític i amb seguretat dintre del eneolític s'extengué per Castelló el *poble de la cultura d'Almería*, que fou el que més endavant s'anomenà *Iber*. Aital poble, que absorbí els elements anteriors existents al país, continuá sense interrupció fins a la segona edat del ferro. Allavors durant el primer període de la mateixa tingué lloc un desprendiment dels grups cèltics (*Beribraces*) que ocupaven la veïna «Meseta» els quals feren un «raid» pel S. de Castelló i altres terres del regne de Valencia i s'establiren temporalment a alguns llocs de Castelló entre els que cal comptar Segorb, que degué als Celtes el seu nom, essent després expulsats o absorbint-se aitals forasters sense que restés cap altre rastre a la tradició històrica.

Les *tribus ibèriques* dels començos de la segona edat del ferro foren les dels *Edetans* que arribaven allavors fins a la comarca de Tortosa. Aitals pobles poc a poc adoptaren la cultura dels pobles del grup tartessi del SE. d'Espanya fins al punt que al segle III la antiga cultura arcaitzant havia desaparegut del tot i que els Edetans del regne de València i d'Aragó continuaren fent-la florir quan dequeïa en altres llocs. Poc abans del segle III hi hagué un moviment de les tribus de Catalunya que dividí els antics llergetes aïllant fins a cert punt al grup de Lleida (llergetes propiament dits) del grup dels *Ilercaons*, que la penetració dels Cossetans al camp de Tarragona feu refugiar a la comarca de Tortosa i, prosseguint el moviment, ocupar la part NE. de la província de Castelló fins a la plana del Millars. Amb aixó els Edetans quedaren reduïts a les terres al S. de la Serra d'Espadán i a la part muntanyosa de l'Oest de la província per on es comunicaren amb els altres Edetans del Baix Aragó.

P. BOSCH GIMPERA.